

Інститут історії України
Національної академії
наук України

Кам'янець-Подільський
національний
університет
імені Івана Огієнка

Кам'янець-Подільський
державний історичний
музей-заповідник

IV Всеукраїнська наукова конференція

«ВІД АРИСТОКРАТІЇ ДО ЕЛІТИ: ДОМОДЕРНІ ТА МОДЕРНІ ІДЕНТИЧНОСТІ, ІЄРАРХІЇ ТА СЕРЕДОВИЩЕ ПРАВЛЯЧОЇ ВЕРСТВИ»

Програма та матеріали

*м. Кам'янець-Подільський,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, корпус № 1 (вул. Огієнка, 61)
24 травня 2024 р.*

Київ – Кам'янець-Подільський
2024

IV Всеукраїнська наукова конференція “Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви”: Програма та матеріали. Кам’янець-Подільський, 24 травня 2024 р. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2024. 80 с.

У збірнику тез за підсумками конференції висвітлено питання правової культури української шляхти, вибору її представниками підданства між великими литовськими князями і московським царями у другій половині XV – першій третині XVI ст.; зроблено спробу з’ясувати соціальну базу середньовічної молдавської аристократії, роль великих логофетів у румунському суспільстві. Проаналізовано розробку Ю. Немиричем програми створення самостійної держави України, причини невдачі реалізації останньої, негативні наслідки Гадяцького договору для завершення формування її політичної еліти. З’ясовано роль українських правлячих кіл у становленні Російської імперії, місце мирових посередників як владної верстви у реформуванні селянського управління, вплив великих землевласників на процеси модернізації на зламі XIX–XX ст. Висвітлено сутність концепту шляхетської революції, розкрито давньогрецькі основи концепції “національної аристократії” В. Липинського, подано низку біограм представників політичної/національної еліти України, Польщі, Словаччини.

© Інститут історії України Національної Академії наук України, 2024

© Кам’янець-Подільський національний Університет імені Івана Огієнка, 2024

© Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 2024

© Автори, 2024

*Присвячується одному із ініціаторів заснування
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
Олександру Шульмінському (1862–1944)*

ОРГКОМІТЕТ

Смолій В. А.,
директор Інституту
історії України НАН
України

Блащук С. М.,
старший науковий
співробітник
відділу української
історіографії
Інституту історії
України НАН
України

Ващук Д. П.,
старший науковий
співробітник
відділу історії
України середніх
віків і раннього
нового часу
Інституту історії
України НАН
України

Глушковецький А. Л.,
декан історичного
факультету
Кам'янець-
Подільського
національного
університету імені
Івана Огієнка

Комарніцький О. Б.,
заступник декана із
наукової роботи та
міжнародних
зв'язків Кам'янець-
Подільського
національного
університету імені
Івана Огієнка

Степанков В. С.,
завідувач кафедри
всесвітньої історії
Кам'янець-
Подільського
національного
університету імені
Івана Огієнка

Карпова Т. М.,
в. о. директора
Кам'янець-
Подільського
державного
історичного музею-
заповідника

Калуцький С. С.,
завідувач науково-
експозиційного
відділу Кам'янець-
Подільського
державного
історичного музею-
заповідника

Нестеренко В. А.,
провідний
науковий
співробітник
Кам'янець-
Подільського
державного
історичного музею-
заповідника

ПРОГРАМА

(м. Кам'янець-Подільський, 24 травня 2024 р.)

12.30–13.00. Реєстрація учасників

13.00. Відкриття

Засідання 1

Модератор: **Сергій Калущий**

Андрій Блануца

ШЛЯХТА І КНЯЗІ ПІД ЧАС МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ
ВОЄН КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст. ДИЛЕМА
ВИБОРУ: МОСКОВСЬКА ДЕСПОТІЯ ЧИ ЛИТОВСЬКИЙ
ЛІБЕРАЛІЗМ

Дмитро Ващук

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХ-
ТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.

Валентин Константинов, Максим Блідарі

СУДОВНИЦТВО ТА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ
У МОЛДОВІ В XIV–XVI ст.

Віорел Дандара

ВЕЛИКИЙ ЛОГОФЕТ – ЕМБЛЕМАТИЧНА ФІГУРА ЕЛІТ
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО РУМУНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Дмитро Вирський

ПРО РЕВОЛЮЦІЙНУ АРИСТОКРАТІЮ (КОНЦЕПТ
ШЛЯХЕТСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ)

Валерій Степанков

ВІД ПРОГРАМИ САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ ДО ЯГЕЛЛОН-
СЬКОЇ ІДЕЇ ФЕДЕРАЛІЗМУ: ГАДЯЦЬКИЙ ВАРІАНТ "ТЕР-
МІДОРУ" ТА ЙОГО ПРОВАЛ (1657–1658 рр.)

Віталій Степанков

ЗГУБНІ НАСЛІДКИ ГАДЯЦЬКОГО ДОГОВОРУ ДЛЯ ЗАВЕР-
ШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ
(1658–1660 pp.)

Кава-брейк

Засідання 2

Модератор: **Іван Боровець**

Ольга Гончар

ТВОРЦІ ВЕЛИЧІ РОМАНОВИХ: УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Катерина Біла

МИРОВІ ПОСЕРЕДНИКИ ЯК ПРЕДСТАВНИКИ
ПРАВЛЯЧИХ ЕЛІТ: ДО ПИТАННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ
СЕЛЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

Надія Темірова

ВЕЛИКІ ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ VS/ТА СЕЛЯНИ В УМОВАХ
МОДЕРНІЗАЦІЇ НА ЗЛАМІ XIX – XX ст.

Юрій Степанчук

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВИДАТНОГО АРХЕОЛОГА
СЕРГІЯ ГАМЧЕНКА

Олександр Завальнюк

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬМІНСЬКИЙ – ПРЕДСТАВНИК
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ЕЛІТИ ПОЧАТКУ XX ст.

Przemysław Krakowczyk

SŁUGA BOŻY KS. STANISŁAW SZULMIŃSKI – NIEZNANY
WONATER KAMIENIECKIEJ ZIEMI

Олександр Федьков

ФУНКЦІОНЕРИ ТА ПОЛІТИЧНІ АКТИВІСТИ УКРАЇН-
СЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ ПОЧАТКУ
XX ст.: ПРОТОЕЛІТА?

Іван Боровець

СЛОВАЦЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ У ПОЛІТИЧНОМУ
СВІТОГЛЯДІ ФЕРДІНАНДА ДЮРЧАНСЬКОГО

Сергій Калущий

АНТИЧНІ ДАВНЬОГРЕЦЬКІ ОСНОВИ КОНЦЕПЦІЇ
"НАЦІОНАЛЬНОЇ АРИСТОКРАТІЇ" В'ЯЧЕСЛАВА
ЛИПИНСЬКОГО

Дискусія

МИРОВІ ПОСЕРЕДНИКИ ЯК ПРЕДСТАВНИКИ ПРАВЛЯЧИХ ЕЛІТ: ДО ПИТАННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

*КАТЕРИНА БІЛА
(Київ)*

Реалізація "Положення 1861 р.", з якого розпочалася Селянська реформа та модернізація на селі, покладалася на спеціально для цього утворені державні інституції: мирових посередників, їхнє зібрання і губернське у селянських справах присутствія. Останнє поставало найвищим департаментом у цій вертикалі керуючих структур. До його складу входили предводитель дворянства, управляючий палатою державного майна, прокурор, два представники із місцевих дворян, яких утверджувало МВС, два місцевих поміщики, яких рекомендували зібрання предводителів дворян; очолювалася установа губернатором.

Безпосереднім "начальством" над громадським управлінням селян був мировий посередник який обирався з місцевих дворян. Його повноваження поширювалися лише на одну дільницю, до складу якої входили від однієї до шести волостей. За підрахунками історика С. Набоки. на усій території України існувало 430 дільниць, із них у Київській губернії – 68, Подільській – 59, Волинській – 48. На кожний із таких округів окрім очільника призначалися один/два кандидати, які допомагали йому та могли при потребі замінити. За службу мировий посередник отримував 1,5 тис. карб. на рік, сюди ж входили витрати на ділові роз'їзди та канцелярію. Станом на 1861 р. у Правобережних губерніях було 160 мирових посередників і 269 кандидатів у них.

До їхніх функцій входили реалізація "Положення 1861 р.", контроль за дотриманням законодавства при укладанні уставних грамот між колишніми кріпаками та поміщиком. У них зазначалися права власності поміщиків і селян, їх зобов'язання одне перед одним, вказувався чисельний склад громади, записувалися домовласники і їхній поземельний стан, покладені на них повинності, кількість мирського капіталу та іншого колективного майна. Мировий посередник затверджував уставну

грамоту підписом і печаткою; він повідомляв селянам їхні наділи, стежив за дотриманням обома сторонами вказаних у документі пунктів, виступав арбітром при вирішенні межових суперечок, сприяв у стягуванні з громад ввіреної йому ділянки податкових платежів, земських грошових зборів, а також заборгованостей по ним.

Не менш важливим і складним завданням перед мировими посередниками постало створення селянського самоврядування. На нього покладалася організація виборів до волосних і сільських управ, роз'яснення селянам їхніх виборчих прав, пояснення необхідності брати участь у голосуванні, балотуватися до правлінь. Навіть по завершенню формування структур самоуправління за ним залишалися досить широкі повноваження. Мировий посередник затверджував, карав чи відсторонював від служби волосного старшину, сільського старосту чи іншого посадовця, якщо ті вчиняли правопорушення. Хоча його втручання у виборчий процес законом не передбачалося, проте, як бачимо із багатьох прикладів, керівники мирових діляниць активно долучалися до формування управлінського апарату волості, просували своїх ставлеників як на виборні так і наймані посади.

Вищою апеляційною інстанцією на рішення мирового посередника поставало їхнє зібрання. Ця установа утворювалася на основі декількох повітів. Нею розглядалися спірні питання щодо врегулювання господарських і адміністративних справ у громадах, проводилася ревізія діловодства органів самоврядування та очільників діляниць. Проте їхня діяльність не обмежувалася лише цими питаннями.

Від мирових посередників вимагалось глибоке знання селянського законодавства, володіння інформацією про фінансове становище громад, а подекуди й особливості укладу і звичаїв. Тому роль та місце мирового посередника в управлінні справами на селі важко переоцінити. Цей інститут у Західних губерніях продовжив функціонувати, навіть після його скасування на інших територіях імперії. Його необхідність у цьому краї, як вважає дослідник К. Мацузато, обумовлювалася збереженням впливу мирових посередників на селянське управління, на відміну від їхніх колег з центральних губерній, які

його втратили після виконання основних завдань Селянської реформи.

Поділяючи думку К. Мацузато, припускаємо, що утримання мировими посередниками керуючої ролі на теренах українських губерній також пов'язане із становленням їх як правлячої еліти. Останні поставали не бюрократами, виконавцями закону, а інтелігентними, творчими особистостями, які знали свій край, розуміли уклад та традиції сільських громад, світогляд селян.

Варто зауважити й той факт, що участь мирового посередника у роботі селянського самоврядування, рівень його зацікавленості справами громади залежали від конкретної особи на посаді, її характеру, цінностей, освіти. Дослідник інституту мирових посередників на Правобережній Україні С. Набока підкреслює особливість їхнього кадрового складу на початку його утворення. До прикладу серед очільників мирових дільниць у 1861–1863 рр. були непересічні особистості. Так, посаду мирового посередника свого часу обіймали: Костянтин Кавелін (історик), Володимир Черкаський (правник, політик, князь за титулом), Микола Карамзін (історик), Климент Тімірязев (біолог), Микола Пирогов (хірург), Олександр Стороженко (письменник), Володимир Тарновський (етнограф, історик права), Олександр Русов (земський статистик, етнограф, фольклорист), Петро Косач (юрист, громадський діяч), Микола Лисенко (композитор), Олександр Лазаревський (історик, видавець). Діячі науки, освіти та культури у цю сферу державного управління привносили власні переконання, світогляд, науковий та творчий підхід до вирішення поставлених завдань.

Проте далеко не завжди цю посаду займали такі особистості; не кожен мировий посередник усвідомлював її значимість для модернізаційних перетворень на селі. Тому вважати елітами можемо лише тих мирових посередників, які проявляли ентузіазм у роботі та інтерес до життя і управління громад, добросовісно виконували покладені на них зобов'язання, аналізували Селянську реформу та міркували над тим як виправити/покращити/врегулювати прогалини у ній.

Прикладом такого діяча може слугувати мировий посередник Михайло Олександрович Скібінський, який у своїй книзі

висловив щире занепокоєння справами сільських громад, зокрема, становищем їхніх фінансів. Відомо, що М. Скібінський був поручиком артилерії у відставці, заступником Кам'янецького повітового предводителя дворянства у 1891–1892 рр. У цей час обіймав посаду мирового посередника 2-ї дільниці Кам'янець-Подільського повіту і за сумісництвом головував у присутствію у чиншових справах. Ймовірно у 1895 р. йому запропонували очолити Житомирсько-Овручський з'їзд мирових посередників (з 1895 р. по 1897 р.), що можна розглядати як підвищення. Тоді ж посадовець змінив місце проживання та перебрався до Житомира, куди й пропонував своїм читачам надсилати зауваження щодо його книги "Крестьянское мирское хозяйство: Мирские капиталы", яка побачила світ 1895 р. Вона була розширеним аналізом громадського господарства селян, наповнена прикладами управління в сільських громадах і волостях Подільської та Волинської губерній.

Слід віддати належне автору, який обрав головною проблемою свого дослідження не фінансовий інтерес держави, скарбниця якої недоотримувала податкових внесків від селян і накопичувалася недоїмка, а фінансовий інтерес сільських громад, як суб'єктів господарювання. Мировий посередник ще у 1892 р. у передмові до першого видання дорікав законодавцю який, на його думку, даремно переклав на відповідальність селян "непосильні" для хліборобів фінансові операції, які впродовж 32 років селянство не навчилося належним чином виконувати. Звісно, у притаманному імперським чиновникам стилі, без особливого пістету, автор називав селянство "інертною, вкрай некультурною і не розумною масою", неспроможною до самостійної діяльності. Проте з подальшого тексту стає зрозумілим, що М. Скібінський сподівався на модернізацію селянського стану, "розширення його кругозору", "пробудження свідомості" для активної самостійної громадської діяльності, спрямованої на забезпечення власних інтересів.

Звісно не кожен добросовісний мировий посередник мав можливість і хист написати та опублікувати власну книгу. Але позитивні приклади їхньої служби знайшли відображення у пресі. У газетах зустрічаємо повідомлення про участь очільників дільниць у реалізації добродійних громадських проєктів.

Так, мировий посередник другої діляниці Вінницького повіту організував збір коштів та отримав 10 тис. руб. на побудову та облаштування сиротинця для селянських дітей у містечку Пиків однойменної волості. За пропозицією мирового посередника першого участка Ольгопільського повіту Подільської губернії сільські сходи організували збір коштів на теплу білизну для солдат діючої армії, також окремі збори на підтримку поранених воїнів та на допомогу сім'ям мобілізованих. Організоване мировим посередником Н. Башуцьким, у 1914 р. відбулося відкриття Вінницько-Літинського селянського госпіталю.

Отже, інститут мирових посередників мав досить широкі повноваження оскільки видав фінансовими, судовими справами селян, даними про стан господарства, натуральні повинності, податки і недоїмки, впливав на їхні органи самоврядування, суд. Мирові посередники ставали тим "містком", за допомогою якого місцева влада контактувала з селом. Модернізація на селі відбувалася завдяки праці мирових посередників. На їхню відповідальність покладалося укладення уставних грамот, розподіл земельних ділянок, створення селянського самоврядування від організації виборів до затвердження членів волосних управ. Реалізувавши основні пункти "Положення 1861 р.", вони не припинили своїєї служби, оскільки залишалася потреба у контролі органів самоврядування. Маючи досить широку автономію у селянських справах, мирові посередники підтримували, а подекуди й організовували різні громадські проєкти спрямовані на розвиток освіти, культури, медичного обслуговування, доброчинність. Щоправда така їхня діяльність не була обов'язковою, а походила із власної ініціативи службовців. Тому інститут мирових посередників став важливою частиною вертикалі влади, та далеко не кожного на цій посаді можна зарахувати до еліт.

ШЛЯХТА І КНЯЗІ ПІД ЧАС МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ВОЄН КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст. ДИЛЕМА ВИБОРУ: МОСКОВСЬКА ДЕСПОТІЯ ЧИ ЛИТОВСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ

АНДРІЙ БЛАНУЦА
(Київ)

Дуже дискусійне питання вибору, на боці якої держави служити і у чие підданстві підданство у кризові часи литовсько-московських воєн, не раз піднімалося в історіографії. Нам цікаво проаналізувати це питання, порівнюючи монографію петербурзького історика Михайла Крома (Кром М. М. *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.* / Кром М. М. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Квадригра; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 320 с. + илл.).

Автор детально, наскільки дозволяють історіографія та джерела, аналізує процеси суспільно-політичних трансформацій у прикордонних землях, окремо розглядаючи статус та роль князів й князівств та міщан і міст. Так, М. Кром встановив, що "українні" князі у вказаний період представляли собою "за походженням і статусом вельми строкату картину", виділяючи серед них дві категорії – князі-вотчинники (Рюриковичі) й князі, володільці отриманих від господаря вотчин (Гедиміновичі). Вони, в свою чергу, залежно від обсягу прав, ступеня залежності від великого князя литовського та розміру вотчинних володінь, перебували на різних полюсах соціальних сходінок ВКЛ (с. 78). Зокрема, з-поміж Рюриковичів ключові позиції у когорті "українних" князів посідали князі-васали Новосильські, представники яких аж до XV ст. будували свої відносини з віленським двором на договірних засадах. При цьому кожна з гілок князів Новосильських (Воротинські та Одоевські) прагнули самостійно заключити "докончання" з литовським господарем, що детально на джерельних прикладах ілюструє автор. Утім М. Кром, не знаючи про існування вельми цікавого й важливого документу про звернення князів Одоевських (Михайла та Федора) до Казимира Ягеллончика з метою переходу на литовську службу, уже робить неповні або й хибні висновки. Це, власне, є документ-договір перед докончанням між вказа-

ними Одоевськими та Казимиром Ягеллончиком (26 січня 1481 р.), а вже самого договору-докончання так до сих пір дослідниками не виявлено. Нижчу ланку посідали князі Масальські, які перетворилися на звичайних вотчинників й до того ж, на думку М. Крома, втратили князівські права (с. 64). В останньому мушу опонувати автору.

Князі Масальські за своїм майновим статусом, звісно, не могли рівнятися з потужними князівськими родами ВКЛ, проте формально й на правовому рівні мали той же самий обсяг прав, що й решта осіб з князівським титулом. Боротьба шляхти за зрівняння у правах з князями тривала не одне десятиліття й відображалася в юридично-правових документах ВКЛ – уставних земських грамотах кінця XV – початку XVI ст. та Литовських Статутах. Поступово вона формально досягла бажаного результату, проте у ментальності ранньомодерного суспільства закріпилися такі базові основи статусних відносин, за якими князівський титул ще довго вивищував його носіїв над рештою представників привілейованої верстви – шляхти.

Представники трьох гілок князів Масальських у питанні вибору між віленським та московським підданством обрали перше й усі, окрім двох онуків лінії князя Василя Юрійовича – Семена та Василь Михайловичі емігрували до Москви – залишилися вірними великому князю литовському, за що отримали у вотчинне, або доживотне володіння невеличкі маєтності у Троцькому, Браславському, Городенському, Смоленському, Василішському, Рошському повітах, а князь Іван Федорович – онук Василя Юрійовича – шляхом вдалого одруження заволодів м. Шумськ у Кременецькому повіті на Волині. Окрім того, князі Масальські одні з небагатьох князівських родів ВКЛ, які протягом тривалого часу займали помітне місце в суспільно-політичному житті ВКЛ та Речі Посполитої до самого кінця існування держави й не згасли, як більшість князівських родів.

Маєтності князів-зрадників Семена та Василя Михайловичів Масальських, пожалувані Сигізмундом I Старим, відразу після від'їзду указаних князів були надані на умовах хлібокормління московським боярським синам, котрі перейшли на службу до великого князя литовського (травень 1534 р. – Івану Поросухову, Федору Салєву, Івану Козіновичу, Артему Васильовичу).

У липні 1534 р. Сигізмунд I Старий остаточно роздав всі васи-лішські володіння князя Василя Масальського колишнім боя-рам московського князя. У книги ЛМ з приводу цього спеці-ально було внесено список московських бояр, яким великий князь литовський пожалував маєтності у Василішках і Жолуд-ку, колишні володіння князя В. М. Масальського.

Проміжну ланку між князями Новосильськими та Масаль-ськими за М. Кромом займали князі Мезецькі та Вяземські. "Українних" князів, які вели свій родовід від Гедиміна, автор відніс до двох груп. Так, якщо володіння Бельських та Трубець-ких на кінець XV ст. він не вважає уділами, то Можайські та Шем'ячичі вже цілком можуть претендувати на статус напів-удільних князів (с. 78).

Відповідно до визначених М. Кромом статусів, "українні" князі мали й відповідні позиції в зовнішньополітичній сфері. Чим менше залежав службовий князь від сюзерена (литовсько-го чи московського), тим більш активно проявляв себе у між-державних відносинах й тією чи іншою мірою його володіння ставали об'єктом претензій ВКЛ, ВКМ та Кримського ханату (с. 79–81). М. Кром також вказав на неможливість впливу вілен-ського чи московського двору на вибір верховських князів у духовній сфері (с. 81–82), пояснюючи віддаленістю від центру влади та їхньою слабкою втягненістю у політичне життя ВКЛ.

У другій главі розділу автор торкнувся питання вибору служби "українними" князями віленському чи московському дворам, а в цьому контексті й питання переходу на службу до відповідних сюзеренів. М. Кром встановив чіткий зв'язок між статусом "українних" князів та проблемою вибору – залиши-тися вірним великому князю литовському й при цьому втра-тити свої володіння чи перейти на службу до великого князя московського й таким чином зберегти свої володіння. У ре-зультаті автор довів чітку закономірність – чим більш крупніші володіння мав князь та більш незалежний статус від сюзерена (великого князя литовського), тим частіше такі князі схиля-лися до вибору на користь московського князя, адже їм було що втрачати. Дрібні ж землевласники були більш тісно пов'я-зані з віленським двором й відповідно, як правило, зберігали вірність великому князю литовському (с. 116–118). Взамін

втрачених у ході воєн маєностей вони могли й отримували рівнозначні володіння на інших землях ВКЛ, а за сприятливих обставин могли їх і розширити. До того ж більшість дрібних князів значною мірою залежали від служби при дворі великого князя литовського й тим самим будували свою кар'єру та, відповідно, благополуччя родини.

Третя глава розділу присвячена аналізу статусу та політичної ролі православних князів у ВКЛ на предмет того, чи вони були лояльні до властей, чи могли створити опозицію їм й чи могли створити окремі партії, рухи тощо. Автор правильно відмітив поступовий процес ліквідації удільної системи та князівств у ВКЛ, коли на початок XVI ст., за винятком кількох – уділи зберігались за кн. М. І. Заславським на Мстиславль і Мглин, за Ф. І. Ярославичем – на Пінськ і Клецк, за Ю. Семеновичем – на Слуцьк і Копиль (с. 119–120) – удільна система управління повністю була замінена на централізовану. Вагому роль у цьому відіграло неминуче дроблення князівських родів та гнізд, зменшення ролі у політичному житті держави та наступ панської верстви. Водночас, автор, аналізуючи дані Перепису війська ВКЛ 1528 р., знову ж звертається до видання "РИБ" 1915 р., тоді як Перепис виданий майже одночасно білоруськими та литовськими археографами (причому у литовському виданні долучено досі невідому частину перепису війська ВКЛ). Та це вже не так важливо по суті. На мою думку, для з'ясування монолітності чи розрізненості князівських корпорацій більш важливо встановити рівень концентрації земельних володінь та політичної активності князів в окремо конкретних регіонах, а не ВКЛ загалом. Так, наприклад, мною встановлено, що князівське землеволодіння станом на 1528 р. на Волині сягало 44%. Воно практично не змінилося через півстоліття (45%). Вдалося також вирахувати ймовірну долю концентрації земельних володінь всередині двох основних груп князівської верстви. Так, "княжата-повітники" тримали в своїх руках 16% землі на Волині, а "княжата головні" – 84% . Таку ж процедуру варто було б зробити з регіонами, які цікавлять автора монографії.

Складніше встановити рівень політичної активності регіональної князівської еліти у період, коли практично всі питання функціонування державного організму ВКЛ вирішувалися

великим князем та призначуваними ним панами-радою, а місцеві органи самоуправління були запроваджені лише в середині 60-х років XVI ст. А указаний часовий період виходить за хронологічні межі книги М. Крома. Автор, на мою думку, не в повному обсязі представив кар'єри дрібних князів після здійснення ними вибору на користь великого князя литовського, обмовившись лише кількома прикладами – й у часі обмежившись лише початком XVI ст., оминувши багато представлених джерелами 20–40 роки, які, як вважає дослідник, можуть дати уявлення про узагальнену картину їх ролі у суспільно-політичному житті ВКЛ (с. 128–129, 131–132).

Розвиваючи тему про роль і місце князів у суспільно-політичному житті ВКЛ, автор робить висновок про те, що вони "займали хоч і не першочергове, проте міцне місце в політичній системі Великого князівства Литовського" (с. 136), з чим я повністю солідаризуюсь. Утім М. Кром, на мою думку, схематично пояснює специфіку намісницьких урядів у ВКЛ, акцентуючи увагу на "частій зміні намісників у багатьох землях", що призводило до частих зловживань з їхнього боку та неможливості закріплення за ними лідерства у регіоні серед православного населення, за винятком волинських князів (с. 136–137). Справа в тому, що часта зміна намісників була наслідком впровадженої політики віленського двору у подоланні місцевого корпоративізму, як і здійснювана великими князями литовськими політика земельних надань, коли земельні володіння князівських та шляхетських родів розпорошувалися по всій території ВКЛ.

В останній, четвертій, главі першого розділу, автором проаналізовано роль князів у повстанні Глинських. Ним ґрунтовно змальовано повну картину зговору Глинських й встановлено, що більшість князів загалом були задоволені своїм положенням у ВКЛ, тому не прагнули до створення окремих партій чи груп, що й визвало їхню непідтримку амбітних князів у подіях 1508 р.

Загалом, положення історика на сьогодні багато в чому упереджені через політичну кон'юнктуру та обмежене використання ним, доступних на час написання книги джерел.

СЛОВАЦЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ У ПОЛІТИЧНОМУ СВІТОГЛЯДІ ФЕРДІНАНДА ДЮРЧАНСЬКОГО

ІВАН БОРОВЕЦЬ
(Кам'янець-Подільський)

Фердінанд Дюрчанський (1906–1974), уродженець м. Раєц, був словацьким політиком, юристом, викладачем та журналістом. Належав до землевласницької родини, яка підтримувала політичні ідеї Глінкової словацької народної партії (ГСНП), що діяла на засадах консервативного католицизму, націоналізму, патерналізму та етатизму. У 1938 р. розпочав політичну кар'єру як член урядів автономного Словацького краю. Належав до радикального крила партії і дотримувався пронімецького зовнішньополітичного курсу. Разом з Й. Тісо брав участь у зустрічі з Й. Ріббентропом та А. Гітлером 13 березня 1939 р., на якій обговорювалося питання проголошення незалежності Словаччини під протекторатом Німеччини. Став першим міністром закордонних справ Словацької держави та згодом ще й обійняв посаду міністра внутрішніх справ. Проте через спроби налагодження контактів із західними країнами та прагнення поглибити співпрацю з СРСР Ф. Дюрчанський, на вимогу Берліна, був відправлений у відставку. Упродовж 1940–1944 рр. читав лекції в Національному університеті в Братиславі, займався публіцистикою. Але в умовах завершення війни знову активізував політичну діяльність за збереження словацької національної державності й навесні 1945 р. відбув в еміграцію.

Гострим є питання відповідальності словацького політика-націоналіста за здійснення Голокосту в Словаччині. З одного боку, депортації словацьких євреїв в німецькі "табори смерті" організовувалися у 1942, 1944 рр., коли Ф. Дюрчанський не обіймав державних посад. Проте, він належав до правлячої партії, для якої антисемітизм був частиною політичної програми й вона почала реалізовуватися вже з 1938 р., коли Ф. Дюрчанський перебував на різних міністерських постах. Також, за свідченнями сучасників, він отримав матеріальні вигоди з процесу "аріїзації" єврейського майна.

У матеріалах ЦРУ Ф. Дюрчанський характеризується по-різному, в залежності від національності та політичних поглядів

інформатора. В одних йдеться про те, що він насамперед свідомий словак, але відкидає панславістську ідею. В інших вважається людиною без докорів сумління, жорстким антисемітом та антиамериканістом, азартним політичним гравцем, матеріалістом, тоталітаристом, який використовує словацьку націю для задоволення своїх бажань, "марнославною та амбітним золотошукачем", "досить слизьким клієнтом" і навіть "негідником вищого ґатунку". Інформація від чехів-емігрантів гласила, що він "дуже проницький і прогітлерівський" і "в захопленні від нацистів". Газета в США "Телеграф у Балтиморі" назвала його "слов'янським Геббельсом". Звіт ЦРУ вказує, що документи Нюрнберзького Трибуналу представляють весь необхідний матеріал щодо Ф. Дюрчанського. Його ім'я включили до переліку військових злочинців і вимагали його екстрадиції в Чехословаччину. Звинувачений зокрема в організації заколоту проти пражського уряду в березні 1939 р., заочно засуджений до смертної кари.

З іншого боку, згідно агентурної інформації Ф. Дюрчанський у 1944 р. прагнув налагодити контакт як з військовими діячами США, так і з радянськими представниками. У матеріалі німецького агента читаємо: "Він реалістичний досвідчений політик без утопічних ідей, його ставлення до політичного партнера базується на взаємній повазі та беззастережній чесності, якщо лише партнер дотримується тих самих правил, його співпраця з Німеччиною базувалася на низці спільних рис словацької та німецької нації у різних галузях суспільного життя та як сусідів, спільності поглядів на ідеї націоналізму Гердера та протистояння впливу більшовизму".

Детективним є сюжет про те, що Ф. Дюрчанський взяв в еміграцію 200 кг. опіуму, виробленого на власній фармацевтичній фабриці "Словацький алкалоїд" в Глоговці. За однією версією, "капітал" конфіскували німці, за іншою – американці, при цьому частину повернули власнику. Можливо, саме на цій матеріальній базі він утримував сім'ю та розвивав свою емігрантську політичну діяльність.

Ф. Дюрчанський стверджував, що чехи добровільно підкорилися радянській владі, тому не визнавав відновлену Чехословаччину. Прагнув інтернаціоналізації "словацького питання".

Його концепція базувалася на тезі, що, згідно з принципами міжнародного права, політична ситуація, яка виникла в Словаччині після 1945 р., є незаконною, а Словацька Республіка продовжує існувати. У численних меморандумах він звертався до провідних держав щоб, згідно з бажаннями переважної більшості словаків, положень міжнародного права та зобов'язань Атлантичної хартії та Статуту ООН, вони ставилися до Словаччини не інакше, ніж до інших колишніх союзників Німеччини, яких не позбавили права на існування як держави, лише визнали їх переможеними. Звідси впливала пропозиція визнати Словацьку республіку переможеною державою і укласти з нею мирний договір або, у разі сумнівів щодо волі словацької нації, організувати у Словаччині плебісцит під міжнародним контролем. Ф. Дюрчанський після війни очікував швидкої ескалації політичного та, можливо, навіть військового конфлікту між Заходом та СРСР, і бажав, щоб словаки, які воюватимуть на боці демократії, були готові до цих подій.

Наприкінці 1945 – на початку 1946 р. у Римі Ф. Дюрчанський створив Словацький дієвий комітет (СДК), видавав Інформаційний бюлетень, заснував радіостанцію з трансляцією на Словаччину. Звертався до громад словаків в США і Канаді із закликом допомогти організації фінансово для інформування світової громадськості про кривди, завдані словацькій нації. Критичні зауваги на адресу Ф. Дюрчанського полягали в тому, що він занадто рано став "розбурхувати воду міжнародної арени", чим піддавав небезпеці словацьких біженців у таборах, а через прагнення нагартувати рух Опору в Словаччині, комуністичні спецслужби ув'язнили там багатьох недосвідчених у конспірації патріотів.

Ф. Дюрчанський інкогніто прибув влітку 1946 р. на Паризьку мирну конференцію і представив там три меморандуми: "Про існування Словацької Республіки та потребу укласти з нею мирну угоду", "Про необхідність плебісциту в Словаччині", "Про раціональність існування Чехо-Словаччини". За його словами, він спілкувався в Парижі з державним секретарем США Дж. Бірнсом, іншими членами американської та французької делегацій. Вони висловлювали розуміння щодо словацької

справи, але вказали, що в умовах дії ялтинських та потсдамських угод не можуть щось вдіяти на її користь.

В інтерв'ю для американської "Overseas News Agency" 30 жовтня 1946 р. Ф. Дюрчанський підтримав ідею федералізації країн Центрально-Східної Європи, вказав, що США та Велика Британія у своїх імперських амбіціях мають зважати на 190 млн. центральноєвропейців. Найприйнятнішою він вважав політичну систему, яка б методом військової сили унеможливила б діяльність будь-яких лівих партій, в т. ч. соціал-демократів. Наголосив: "Минула війна 1939–1945 рр. була лише передгрою до цілковитого винищення тоталітарного режиму, вона не закінчилася, а тому мусить бути переможно завершена". У зв'язку зі ситуацією в Словаччині наголосив, що переважна більшість словаків, окрім приблизно 10 % переконаних комуністів, визнають ідею Словацької Республіки та підтримують його зусилля щодо її відновлення.

В червні 1947 р. Ф. Дюрчанський зі сім'єю з міркувань особистої безпеки та матеріального забезпечення виїхав до Буенос-Айресу. Згідно з розвідувальною інформацією, його запросила до Аргентини Е. Перон, дружина президента Х. Перона. Згадується, що Ф. Дюрчанський був близьким до отця В. Філіппо, духовного наставника аргентинського президента. Під псевдонімом Нандор Вілчек словак інвестував кошти в компанію "Alcaloides Argentinos", створену для організації нового процесу виробництва морфіну.

У 1952 р. повернувся до Європи, осів у Мюнхені, очолював Словацький визвольний комітет, налагоджував контакти з представниками інших східноєвропейських емігрантських груп. Наприклад, входив до керівництва Антибільшовицького блоку народів, провідну роль в якому відігравала ООН (Б), а очолював блок Я. Стецько. Постійно був об'єктом уваги спецслужб різних держав, про що свідчать, зокрема, близько 100 документів з оприлюднених архівних матеріалів ЦРУ. Помер природною смертю у Мюнхені в 1974 р.

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.

ДМИТРО ВАЩУК
(Київ)

1. Правовою культурою можемо вважати *"рівень правосвідомості і правової активності суспільства"*. Відповідно її структурними елементами є: культура свідомості і правосвідомості, культура юридичної практики і культура правової поведінки.

2. Визначальною частиною культури свідомості є оцінка закону із позицій справедливості. Крім цього, правосвідомість характеризується також сукупністю уявлень, поглядів, оцінок та емоцій, через які проявляється відношення особи й організацій до права. Скажімо, у Київському обласному привілеї 1507 р., пожалуваного Сигізмундом I Старим місцевій шляхті, всі артикули названі як *"право добровольное християнское"*, що підкреслює важливість прийнятих законів. Власне, *"справедливість"* часто була категорією, яка означала, що судова справа має вирішуватись відповідно до існуючого законодавства.

3. Культура юридичної практики характеризується ефективною діяльністю законодавчих і судових органів. Функції законодавчого органу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у достатутівий період виконували великий князь литовський і Пани-Рада. До складу останньої входили відомі державні діячі, які обіймали ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відігравав господар, від імені якого й жалувалися всі обласні привілеї.

4. Впровадження письмового законодавства значно підвищило ефективність діяльності судових органів. Саме в суді вирішувалися всі спірні питання. Ефективність правосуддя багато в чому залежала від діяльності *"головного"* судді в регіонах – *"старости"* і *"воеводи"*. Водночас незважаючи на те, що на території кожної землі відповідно до норм обласних привілеїв діяла своя система судочинства, верховною судовою інстанцією залишався великий князь литовський.

5. Культура правової поведінки характеризується правовою активністю обивателів та їх правомірною поведінкою. Джерела другої половини XV – першої третини XVI ст. свідчать

про те, що шляхта українських земель ВКЛ активно користувалися нормами уставних грамот для захисту своїх прав у повсякденній судовій практиці.

Отже, в другій половині XV – першій третині XVI ст. розвиток правової культури у значної частини української шляхти досяг певних результатів, а саме спостерігається доволі високий рівень розвитку як культури правової поведінки, так і культури юридичної практики. Цьому сприяло активне впровадження в правову систему держави письмового законодавства, спершу уставних земських грамот (обласних привілеїв), а потім Першого Литовського Статуту.

ПРО РЕВОЛЮЦІЙНУ АРИСТОКРАТІЮ (КОНЦЕПТ ШЛЯХЕТСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ)

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ
(Київ)

Річ Посполита (слов'янська калька латинського *res publica*) постала як один з партикулярних універсалістських проєктів (термінологія А. Дж. Тойнбі). Отже, це була чергова "відповідь" на "виклик" побудови ідеальної (або найближчої до ідеалу) держави*. Здійснювалася вона у характерних для ренесансної політичної теорії шатах "мішаного ладу" – коктейлю античних монархії-аристократії-демократії. І все це із додаванням месіанства середньовічно-християнського "Граду/Царства/спільноти-Народу Божого" (на Небі і на Землі).

Постання річпосполитського проєкту окреслюють ще й як *Шляхетську революцію*. Цей термін виник під впливом польського (польсько-американського) історика Анджея Сулими-Камінського (р. н. 1935). Він яскраво продемонстрував революційне значення "*шляхетського руху езекуційного*" (езекуція= виправлення права) для Речі Посполитої як державного проєкту. Камінський також відзначав зв'язок цього процесу з рухом козацьким (Козацькою революцією). Той власне розквітнув, коли революційність шляхти пішла на спад.

* Власне, саме Ранній Модерн і почав робити з держави не екстраординарну інституцію, що покликана діяти передусім у крайній ситуації (зазвичай на війні), а ординарний громадський сервіс – усепроникний і всюдисущий. Тому гасло "Направи держави" і створило Річ Посполиту як проєкт.

Вважаю також, що давній марксистський спосіб визначення революції за "рушійною силою" (шляхетська, козацька, буржуазна, пролетарська) має певну зручність як для сучасного дослідника, так і пересічного читача. Насамкінець зауважу, що термін *Шляхетська революція*, вживаний мною принаймні з 2007 р., досі не зазнавав фахових заперечень. Тому, маю право вважати його конвенційним ("революція" тут розуміється як певний модернізаційний цикл – від першопоштовху-вибуху до згасання). Підозрюю, що на руку йому в Україні спрацювала і добра кореляція з поняттям "*шляхетського імперіалізму*", уживаним ще М. Грушевським.

Революційна шляхта (натхненна ідеями Ренесансу і Реформації) визначала вектор суспільного життя країни від Радомської конституції 1505 р. (знаменита "*Nihil novi*" / "Нічого нового" насправді означала революційне "нічого нового *про нас без нас*") аж до придушення рокошу М. Зебжидовського 1606–1608 рр.*. Тому і *pacta conventa* з виборними монархами (уперше підписані 1573 р.), і Люблінська унія 1569 р. – з її ідеєю двоцифрованої державності, і певна секуляризація суспільного життя – з упорядкуванням привілеїв церкви, і химерно-бароковий антикізуючий сарматизм як "власний шлях" візцевого шляхтича (притягальний далеко поза Польщею) – то все здобутки Шляхетської революції.

Незавершеність "революційної програми" цієї столітньої революції покликала нову хвилю – *Козацьку революцію* (1648–1709**), здійснювану "молодшими братами" шляхти – козаками.

* Цікаво, що сучасники-історики того рокошу, тлумачили це слово як загальну ревізію Королівства, у т. ч. сенату і короля, яку здійснює шляхта-народ. У сучасній польській історіографії є пропозиція інакше маркувати як подію, так і її хронологічні рамки – а саме *Сандомирський рокош 1606–1609 рр.*, див.: Pawłowska-Kubik Agnieszka. Rokosz Sandomierski 1606–1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu. Toruń, 2019. Але мені старий "антропоцентризм" миліший і пацифікаційний сейм 1609 р. вже виглядає епілогом.

** Термін "Козацька революція" в історіографії має давню історію – його уживав ще Михайло Покровський в "Русская история с древнейших времен" (1910–1912). Тут, як і у випадку із Шляхетською революцією (1505–1608), верхня межа Козацької революції прив'язана до дати, коли закінчився розвиток-зростання проекту і почався розвиток-деградація (і це не лише полтавська поразка 1709 р. генерації мазепинців, але і страта поляками 1702 р. Данила Братковського – останнього волинського шляхетського політика, який вибрав бік Козацької революції, котра надалі "вироджується" в гайдамацький рух/селянську війну-жакерію).

Вона розпочалася на тлі загальноєвропейської "кризи середини XVII ст." на теренах, де магнати найбільше "обрізали" досягнення Шляхетської революції (не дали провести "екзекуцію прав", котра мислилася як повернення до ідеально-природного стану держави).

І врешті-решт той процес вивів значну частину "краю революції" з-під влади річпосполитського універсалістського проєкту, аби стати каталізатором нового – Козацької України*. Остання ж козацько-українськими революціонерами мислилася як "справжня й істинна Річ Посполита", спадкоємець-відроджувач проєкту "ідеальної держави"***.

Зменшення масштабу нового універсалістського проєкту не повинно тут бентежити – то лише продовження попередньої тенденції. Бо й Польсько-Литовська Річ Посполита була вже меншою і не єдиною спадкоємицею християнського/латинського світу-імперії. Потім вже підуть європейські "великі держави", які посунуть фрагментацію далі – тут повсякчас буде декілька більш-менш рівних за значенням потуг.

Скорочення ж кожної чергової "революційної епохи" за часом – то взагалі виразна тенденція як ранньомодерних, так і модерних революцій.

Якщо шукати у новій революції своє "вершинне плато" (у Шляхетської революції, нагадаю, це був час між 1564/1573 і 1608 рр.), то у Козацької революції це буде відтинок від 1668 р. – коли "обидва береги Дніпра" солідарно виступили проти Андрусівського розполовинення України до 1709 р. – коли гетьман І. Мазепа не зміг збройно ("през шаблю") здобути незалежність Гетьманщини.

* Попри давність терміну "Україна" тлумачення "Україна-вітчизна" він получив якраз за часів Козацької революції. Гадаю, що формально – то ідеологічна спадщина Зборівської угоди 1649 р., коли, аби не вживати термінів "Русь" чи "Русь Червона", які сприймалися – справді – "по Віслу", "Україна" – "по Стир" чи "по Случ" (по Стир – то включно з Волинським і, можливо, Подільським воєводствами, а по Случ – без них, лише Київське, Брацлавське і Чернігівське) – стала прийнятним для обох сторін конфлікту компромісом ("Літописець" Єрлича у записі за 1663 р. Говорить про "лінію Українську" по Случ).

До речі, здається, нововитлумачена "Україна" не єдиний тогочасний "новороб". Були тоді охочі й виокремити-обрізати шляхетське українсько-білоруське Полісся – див. мапу Д. Цвікера, замовлену Ю. Немиричем 1650 р. Робилося те явно на протипагу козацько-степовій Україні. Утім, остання звияжила і стала домінантою – це засвідчили і нові політико-регіональні терміни-клони – *Слобідська Україна*, *Мала Україна* (так, 1681 р. молдовські літописці окреслили екс-володіння Ю. Хмельницького між Дніпром і Дністром) та *Ханська Україна*.

** Шоню звертав увагу, що XVII ст. в Європі – це час тріумфу держави середнього розміру над імперіями XVI ст., див.: Шоню Пьер. Цивилизация классической Европы [1630–1760]. – Москва-Екатеринбург, 2008 (французький оригінал написаний 1965 р.). С. 23–27. Поза цим процесом лишилися периферійні, неповністю включені до світ-системи проєкти (Росія, Туреччина).

Та сама лінія розвитку позначилася і на соціальному "здрібнінні" революціонерів – зі шляхти у козаки (така "демократизація", як відомо, продовжуватиметься і надалі). Зрештою, емансипація/збільшення свободи – то, за Гегелем та філософами-утилітаристами, сенс історії (ймовірно – в основі цієї ідеї намагання європейської Реформації досягти загального, без усякого посередництва, вивищення людини у справі богопізнання). А козаків, як не рахуй, було/стало в Україні сильно побільше, ніж усіх гамузом шляхтичів.

Власне, саму Шляхетську революцію можна представити і як демократичний переворот у стані феодалів – революційна шляхта здолала-розчинила середньовічну "феодальну драбину", зрівняла умовних герцогів-графів-баронів із будь-яким повноправним представником шляхетської корпорації. Прикметно, що цей процес легко уявляється і у координатах *мережа* проти *ієрархії*. Бо якраз горизонтальна мережевість-братство (спочатку шляхти, потім козаків, а далі модерної нації) стає щораз ширшою.

А з точки зору ренесансної політичної теорії шляхетський річпосполитський проєкт був взорований на модель Венеції (і Спарти). Але венеційський акцент на аристократії-олігархії теоретики вважали найкращим для утримання стабільності системи. Для імперського експансіоністського проєкту вони лічили за ліпшу модель Давнього Риму – з опертям не на нечисленну еліту, а на весь народ. І справді шляхетська Річ Посполита із виборним королем, магнатським Сенатом та шляхетським Сеймом ближча до Венеції. А ось Військо Запорізьке з гетьманом-квазімонархом і демократичною Радою (і тривалий час послабленою старшиною-аристократією) змушує згадати якраз давньоримські взірці.

Зрештою, участь українців у річпосполитському універсалістському проєкті і здатність на його базі сформулювати свій власний (козацький) зробила їх вельми вправними помічниками у розбудові пізнішої Російської імперії. Але, якщо для росіян та конструкція і була "оригіналом" всякої імперіальності, то для їх українських співвітчизників вона виглядала лише епігоном, який постійно порівнювався з іншими альтернативами (і може найбільше саме із Річчю Посполитою).

Отже, якщо перші щиро любили імперське "отечество", то другі – радше утилітарно мирилися із ним. Тому й цензурні спроби російських "переможців" (котрі не допускали й думки про тимчасовість такого свого стану) представити історичних конкурентів – Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Річ Посполиту обох народів, Козацьку Україну, Кримський ханат etc як fail states / неієздатні держави ніколи не були сприйняті в Україні щиро і остаточно.

ТВОРЦІ ВЕЛИЧІ РОМАНОВИХ: УКРАЇНЬСЬКА ЕЛІТА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

ОЛЬГА ГОНЧАР
(Київ)

Війна між Росією і Україною – це не тільки події останнього десятиліття. Це тривалий процес протистояння двох народів і двох світів. Ми не будемо вдаватися у глибоку історію російсько-українського сусідства, однак зупинимось на ролі України у творенні "Великої Росії". Як відомо, інкорпорація українських земель до складу Російської імперії найактивніше почалася в часи Петра I. Використавши матеріальні і людські ресурси Гетьманщини, цар і "великий князь" Петро I виграв Північну війну і розширив свої володіння аж до Балтійського моря. Молодість та надмірна амбітність підштовхнули його до проголошення себе імператором "всєя Русі", тобто Російської імперії, яку досить довго не визнавав цивілізований світ. Сама назва була підібрана з претензією на колишні володіння Київської Русі, серед яких Україна посідала ключове місце. Цілком правомірно вважати, що без України-Русі не було б Російської держави.

Невизнання новоствореної імперії насамперед було пов'язане з відсутністю у Московщини необхідних суспільних атрибутів, ключовим серед яких була високоосвічена еліта. Тому Петру I довелося "прорубати вікно у Європу", а через нього, як виявилось, самопроголошений імператор побачив Україну та її незліченні принади. Після укладення гетьманом І. Мазепою договору з Карлом XII почався період жорстокої боротьби з "мазепинщиною", який супроводжувався переслідуванням ба-

гатьох близьких до опального гетьмана людей. Однак потреба в інтелектуальному потенціалі Гетьманщини змусила Петра продовжувати використання корисних українців для зміцнення престолу. Досить згадати, що у 1716 р. ректор Київської академії Ф. Прокопович був висланий до Петербурга. Там один з найкращих українських церковних філософів створив базову ідеологію підпорядкування церкви державі з метою абсолютизації влади і виклав її у трактаті "Правда волі монаршої". Найвпливовіші українські родини Милорадовичів, Розумовських, Безбородьків достатньо широко були представлені при імператорському дворі, особливо при Катерині II. Наприклад, О. Безбородько сприяв незалежності Кримського ханства і його переходу під російський скіпетр. Також він відзначився під час поділів Речі Посполитої, внаслідок чого Росія змогла "відкусити" чималий шматок українських і білоруських земель. При Олександрі I славно попрацювали В. Кочубей і Д. Трощинський, які перебуваючи у кріслі першого міністра здійснювали необхідні модернізаційні реформи. Для упорядкування законодавства і судової системи були використані виконані українцями переклади європейського законодавства. Українська еліта відзначалася працьовитістю, високим рівнем європейської освіти, знанням багатьох мов, винахідливістю, тому для російського трону вона була надважливим інструментом зміцнення влади й могутності Романових. При цьому наша еліта не забувала про потреби рідного краю. Нащадки української шляхти та козацької старшини опікувалися відкриттям навчальних закладів, заснуванням храмів, розвитком українського мистецтва. Беручи безпосередню участь у розвитку імперії, українська еліта щиро вірила, що робить блага справу, адже сподівалася на надійний захист батьківщини від зовнішнього впливу. Посідаючи високі пости, впливові українці не втрачали своєї ідентичності, пам'ятали про козацьку минувшину й вольності та у сімейному колі тамували тугу українськими піснями. Окремо виділимо когорту українців, які на зорі становлення імперії прославили її на весь світ як музиканти – М. Березовський, Н. Дилецький, А. Ведель, Д. Бортнянський тощо були знаними не тільки у Європі, а й далеко за її межами.

Якщо у XVIII ст. українці здебільшого проявили себе на державній службі, то у наступному столітті вони почали працювати на ниві національного відродження. Захоплюючись минувиною, творенням літературної мови, вони змусили владу засумніватися у прихильності до імперії. Тому проблема зросійщення України постає гостріше і вирішується шляхом насадження ідеологічної тріади "православ'я-самодержавство-народність". Однак це тільки посилювало почуття власної особистості серед українства. Внаслідок цензурних заборон писати про Україну можна було лише російською мовою, адже українська трактувалася як "мужицька", або діалект імперської мови. Так, українські письменники, історики, публіцисти багато своїх творів писали російською і цим значно збагатили інтелектуальну спадщину імперії. Достатньо згадати М. Гоголя, П. Куліша, М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка, які створили силу-силенну російськомовних творів, які поповнили скарбницю імперської літератури. Українцями за походженням були С. Гулак-Артемівський, А. Чехов, М. Некрасов, В. Каразін, І. Рєпін, М. Ге, І. Мечников, Т. Осиповський, М. Остроградський і багато інших видатних діячів, слава про яких виходила далеко за межі імперії. Слід зауважити, що в критичних для самодержавства ситуаціях воно одразу згадувало про козацтво, паразитуючи на історичній пам'яті українців. Так було у 1812 р. у війні проти Наполеона, коли такі відомі українці, як І. Котляревський був одним з перших, хто ініціював формування козацького полку на рідній Полтавщині. Це повторилося під час російсько-турецьких воєн, Листопадового повстання 1830–1831 рр. тощо. Українці підносили велич Росії на усіх можливих горизонтах, але при цьому переслідувалися, якщо визнавали себе українцями. Принизливе визначення їх "малоросами" у багатьох випадках супроводжувалося вимогою вислужуватися перед імперією, якщо вони хотіли здобути належне місце у суспільстві, або на державній службі. Яскравим прикладом є чиновницька історія П. Куліша у Варшаві, на яку він погодився після Валуєвського циркуляру, оскільки втратив можливість продовжувати свою видавничу і літературну діяльність. Займаючись зросійщенням Галичини, діяч нажив собі безліч ворогів і опинився в опозиції до українофілів. Наживши певний капітал, П. Куліш

пустив його на українську справу. Насамкінець зазначимо, що у цій короткій розвідці ми не можемо охопити всіх аспектів і фактажу участі української еліти у розбудові Російської імперії.

Нині сусідня держава-агресор намагається зреалізувати свої загарбницькі плани щодо України і її економічного та соціокультурного потенціалу, які не змогла здійснити протягом кількох попередніх століть. Вона називає своїм те, що ніколи їй не належало по праву. Прикро, що досі серед української еліти є колаборанти і злодії, але вони не переважають силу народу. Якщо раніше Україна не могла відрізати себе від східного монстра, то нині демонструє світовій спільноті свою стійкість, єдність і непереможну жагу до незалежності.

ВЕЛИКИЙ ЛОГОФЕТ – ЕМБЛЕМАТИЧНА ФІГУРА ЕЛІТ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО РУМУНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*БІОРЕЛ ДАНДАРА
(Кишинів)*

Великий логофат у середньовічному румунському суспільстві представляв фігуру значного суспільного престижу. Обіймаючи найвищу адміністративну посаду держави, він входив до політичної та інтелектуальної еліти країни, яка мала значний вплив на більшість сфер державної діяльності. У цій статті ми пропонуємо дослідити роль і значення великого логофета, починаючи з його специфічних атрибутів привілейованого соціального стану в його стосунках з правителем, а також з іншими сановниками держави.

Із еволюцією інституту логофета як невід'ємної частини княжої ради термін логофет розвивався хронологічно разом з іншими князівськими посадами та чинами. У румунській історіографії тривають постійні дискусії щодо підлеглого персоналу двору господаря та його ради як державних органів. В жодному документі, виданому королівськими канцеляріями Валахії та Молдови, бояри, які фігурують як члени королівської ради, не позначені терміном "двір". Термін "рада" загалом вклю-

чав найближчих радників лорда, тих, хто складав власне королівську раду, хто допомагав лорду в управлінні країною.

Члени княжої ради в канцелярських документах як у Валахії, так і в Молдові номінувалися із зазначенням соціального статусу боярина, ієрархічного звання жупана, або пана, наприклад "наш вірний і чесний боярин пан Строичь великий логофат". Титулом "жупан" у Валахії та "пан" у Молдові позначалися лише найвищі посадові особи, такі як бан, ворник і логофет, і дуже рідко скарбник, стольник і коміс. З цього випливає, що місце і роль логофету в середньовічній державі були виключно важливими в обох румунських країнах.

Високий статус великого логофета в господарській раді підтверджувався також присвоєнням йому числівника "прим". У кількох господарських канцеляріях термін "перший радник" використовувався разом із терміном "пан" і "жупан", щоб підкреслити важливість посади та згадати про близькість власника титулу до господаря. За часів Влада Калугарула цей термін використовувався для його зятя, якого він називав "першим радником Стайком, великим логофетом". Або в XVI ст. вони згадуються як перші радники. В обох румунських країнах для підтвердження важливості економічного статусу великих логофетів у господарських канцеляріях також використовувався термін "володар", що підкреслював дуже важливу їх роль у вирішенні політико-економічних проблем правління.

Говорячи про походження інституту логофетії, зазначимо, що в румунській історіографії існують різні думки щодо цього. На думку С. С. Джуреску, посада логофета має візантійське походження, яка проникла на румунський простір через сербів. На думку Н. Йорги та А. Д. Ксенопола, посада логофета іммігрувала до румунських країн із прибуттям деяких "сербсько-болгарських лідерів, вигнаних турками". Н. Стойческу вважає, що більшість середньовічних судів мали канцлера або нотаріуса, відповідального за ведення листування, який у низці країн називався логофетом, за іменем правителя у Візантійській імперії та в Болгарській і Сербській державах.

Узагальнюючи уявлення про термінологію, що використовувалася у господарських канцеляріях щодо статусу великого логофета, можна стверджувати, що насправді вона відображає

тривалий шлях еволюції інституту логофета як складової частини господарської ради, протягом якої великий логофет був центральною фігурою через свою важливість у прийнятті політичних та економічних рішень на державному рівні.

З'ясувавши, що великий логофет займав вищу позицію в господарській раді, ми знаходимо, що в першій половині XVI ст. великий логофет у Валахії посідає третє місце після великого бана і великого ворника. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Валахії є випадки, коли великий логофат стоїть першим в раді.

В еволюції інституту логофетії в господарській раді, крім обов'язків участі в процесі прийняття, узгодження та фіксації рішень, у XVI ст. відбулося розширення обов'язків щодо контролю за виконанням господарських наказів і ухвалених господарською радою рішень.

Звертаючись до повноважень іншого порядку, ніж у канцелярії, ми можемо згадати, що також у Валахії та Молдові звичайний логофет разом з іншими посадовими особами міг виконувати інші обов'язки чи завдання, делеговані наказом господаря. Н. Йорга зауважує, що для осіб, які приймають рішення для будівництва, для збору припасів господар може призначити будь-кого. Великі бояри крім основних обов'язків намісництва, які вони виконували і від яких вони взяли свою назву, вони могли виконувати різні інші завдання за велінням пана: їх відправляли з гінцями за кордон, вони могли керувати військом, вони поодиночі, або групою судили справи між мешканцями, їм доручався збір податків, вони могли призначати ісправників тощо.

У румунських країнах, але також і в більшості країн середньовічної Європи, значення посади було прямо пропорційним доходам власників. Отримані з канцелярії дані про доходи великих логофетів досить скромні.

Винагорода за службу боярам та його намісникам ширше використовувалася у XIV–XVI ст. і рідше після того, бо господарство вже не мало великих земельних фондів. Надання маєтностей панам за якісне виконання посад було фактично і стимулом, і способом тримати під контролем лояльність бенефіціарів маєтків, які мали на них право лише в період посад. У свою чергу і бояри, бажаючи отримати такі маєтки, були зацікавлені

в отриманні посад, що значно підвищувало функціональні якості осіб у результаті змагання за їх отримання. Не стало винятком і змагання на посаду великого логофета.

Великий логофет, що належав до найзначніших бояр, які користувалися особливою репутацією і привілейованим соціальним статусом, зазвичай вибирався з боярських родин із традицією вибіркового виховання та ґрунтовної різнобічної підготовки з огляду на те, що він брав участь у прийнятті стратегічних рішень щодо керівництва країни, роблячи значний внесок у її стабільність і процвітання. Відповідальний за складання всіх офіційних документів, виданих правителем, великий логофет мав добре знати законодавство, а також адміністративні традиції, водночас володіти бездоганними лінгвістичними здібностями, щоб не допускати двозначностей і забезпечувати юридичну силу документів.

Відповідаючи за безпеку королівської печатки, яка була символом суверенітету та незалежності держави, великий логофет відіграв вирішальну роль у збереженні її цілісності та авторитету. Маючи цей авторитет з боку суверена та іноді головуючи в княжій державі, особливо при розгляді справ юридичної ваги, він був виразником законодавства та неупередженим арбітром, таким чином допомагаючи забезпечити чесне та справедливе правосуддя.

Великі логофети часто були делеговані правителем як керівники дипломатичних місій, вони стали цінними послами в переговорах про інтереси держави у встановленні відносин і вирішенні конфліктів, у яких брали участь румунські країни. Великий логофет середньовічних румунських держав був елементаційною фігурою суспільства. Виходячи зі своїх конкретних обов'язків і привілейованого соціального статусу у стосунках із правителем, він відіграв суттєву роль у консолідації середньовічної держави з точки зору тогочасної політичної та суспільної еліти.

**ОЛЕКСАНДР ШУЛЬМІНСЬКИЙ –
ПРЕДСТАВНИК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ЕЛІТИ
ПОЧАТКУ ХХ ст.**

*ОЛЕКСАНДР ЗАВАЛЬНЮК
(Кам'янець-Подільський)*

В історію Кам'янця-Подільського назавжди вписав своє ім'я видатний діяч місцевої полонії і всієї міської громади, дворянин Олександр Шульмінський. Його батьки переїхали сюди з-під Любліна, після поразки польського повстання 1863 р. Тут пройшли його дитячі і юнацькі роки; здобув середню освіту. Навчався в університеті св. Володимира, згодом Новоросійському – в Одесі. Закінчив юридичний факультет Сорбони. Повернувшись в Одесу, створив сім'ю, зайнявся педагогічними справами. Після смерті батька у 1905 р. переїхав з сім'єю (дружина Олена, померла у 1919 р., сини Станіслав і Мечислав) до міста свого дитинства. У середніх школах викладав французьку мову і латину.

Кам'янець-Подільський період життя і діяльності Олександра Шульмінського охопив 1905–1920 рр.: проводив активну педагогічну діяльність, займався вихованням дітей, входив до римо-католицької громади, увійшов до складу польського освітнього товариства "Світло", сприяв відкриттю в губернії і підтримував таємні польські школи, став одним із засновників добродійного товариства при костелі Св. Петра і Павла. Входив до розпорядчої комісії російської публічної бібліотеки. Зблизився з українськими просвітніми діячами, увійшов до складу товариства "Просвіта". Неодноразово обирався гласним міської думи, членом міської управи, зокрема був завідуючим відділу освіти, заступником міського голови. В умовах продовольчої кризи займався вирішенню проблеми відкриття і забезпечення роботи міської хлібопекарні. Навесні 1917 р. гласні думи обрали Шульмінського міським головою. Увійшов до створеної тоді ради громадських організацій міста. Виконував представницькі функції, зустрічав державних чиновників і громадських діячів різного рівня, які відстоювали великоросійські інтереси та політику продовження війни. На нових виборах до міської думи, які проходили за правилами Тимчасового уряду,

знову увійшов до складу міської думи. Утім на цей раз на міського голову не балотувався.

Коли у Кам'янці-Подільському поширилася інформація про намір університету св. Володимира створити свою філію у Криму, просвітяни вирішили запропонувати для цього своє місто. Цю ідею підтримали українська і польська фракції міської думи. На початку 1918 р. О. Шульмінський виступив з відповідною пропозицією на засіданні думи. Його думку підтримали в залі і вирішили звернутися до керівництва Української Народної Республіки. Було обрано спеціальну делегацію для поїздки до столиці у цьому питанні. 15 січня 1918 р. утворили університетську комісію з 8 видатних людей міста, яка мала рухати цей проєкт. До комісії увійшов і О. Шульмінський, посівши посаду заступника голови. Через більшовицький заколот у місті члени комісії певний час не збиралися. Утім вже у березні вони відновили роботу. Необхідно було вирішити низку підготовчих питань, оскільки сюди прямувала міністерська делегація. Заступнику голови університетської комісії довелося тримати слово перед гласними думи: наголосив на провідній ролі міської громади у цій справі і потребі підтримувати її надалі. А ще запропонував надати українській державі на цей проєкт позику в розмірі 1 млн. крб., тимчасово забезпечити майбутній заклад необхідними приміщеннями, а також асигнувати із того ж джерела 10 тис. крб. на початкові заходи з його реалізації. Дума прийняла ці пропозиції і проголосувала, по-перше, за відкриття окремого університету, а не філії, по-друге, за асигнування пропонованої суми, по-третє, за утворення комісії із 12 осіб, якій доручили оформити позику в розмірі 1 млн. крб., адже у міста таких грошей не було. До її складу та групи діячів, які мала офіційно зустріти київських гостей, увійшов і Шульмінський. Він також запропонував думі перенести розгляд питання про виділення під університет приміщень до приїзду делегації (щоб почути їхню думку), з чим усі погодилися. Доленосна зустріч відбулася 4 квітня 1918 р. Під час конструктивної розмови з вченими, що прибули до Кам'янця-Подільського, заступник голови університетської комісії, який мав вищу юридичну освіту, запропонував створити у структурі запланованого університету правничий факультет.

27 червня, під час чергового засідання міської думи, О. Шульмінський оголосив зміст телеграми, що надійшла з Міністерства освіти і мистецтва про необхідність вироблення документів на отримання під університет будинку, асигнування 1 млн. крб. та відпуск під будівництво університетських корпусів 50 дес. землі. Усі пропозиції були прийняті. 6 липня до міста завітав в.о. ректора майбутнього вишу І. Огієнко. О. Шульмінський інформував гостя, що місто готове виділити під будівництво одну із трьох наявних великих земельних ділянок, погодився на виділення державі позики частинами, взяв участь у обговоренні питання про тимчасове розміщення університету, надання міського кам'яного кар'єру для ведення будівельних робіт, а також запропонував передбачити в університеті кафедру польської історії і літератури. Під час переобрання університетської комісії Шульмінський знову потрапив до її складу, зокрема його обрали до підкомісії для опису забезпечення охорони майна технічної школи, в будинку якої планували розмістити виш. Усі заплановані ремонтні роботи і умеблювання кабінетів, аудиторій та лабораторій було завершено до 22 жовтня 1918 р., коли відбулося урочисте свято відкриття. За цю роботу найбільш активні члени університетської комісії, зокрема О. Шульмінський, отримали щиру подяку від ректора Огієнка.

Після того, як запрацював молодий університет, О. Шульмінський основну увагу приділяв педагогічній та управлінській роботі в думі. Її побільшало у 1919 р., щоправда, на неї вплинула більшовицька окупація, за якої він був усунений від міських справ. З відновленням української влади у червні знову працював у самоврядуванні, вирішував питання, вкрай потрібні місту і простим людям.

З появою у місті польської влади, Шульмінський якийсь час залишався при попередній посаді, хоча вже на початку лютого 1920 р. староста Юліан Губерт своїм наказом розпустив міську думу і призначив замість неї магістрат, що складався з бурмістра, його заступника і 5 членів. Посаду бурмістра посів авторитетний О. Шульмінський. 28 лютого міська дума відмовилася підпорядковуватися наказам старости і зібралася на своє засідання, де обрала новий склад міської управи. Її головою став

українець І. Кобза, а заступником – О. Шульмінський. Через складне фінансове становище штат відділів управи довелося скоротити на 43 працівники. Міська дума, у якій продовжив свої повноваження гласний Шульмінський, в міру можливості продовжила займатися вирішенням низки важливих питань життя багатонаціональної громади.

Після поразки польсько-українського війська у війні проти більшовиків, 8 липня 1920 р. польська адміністрація передала владу у місті українцям. До захоплення його Червоною армією залишалися лічені дні. 12 липня запрацював ревком. 18 вересня знову відновилася українська влада, яка, проте, протрималася тільки до 14 листопада. А через два дні сюди знову увійшли підрозділи Червоної армії. Місто покинули чимало представників місцевих інтелігентів, патріотів. Український уряд, добре розуміючи невтішні перспективи з поверненням на батьківщину, ухвалив рішення про евакуацію центральних установ в ніч на 15 листопада. Серед багатьох сотень прихильників УНР, які влітку–восени 1920 р. виїхали з Кам'янця-Подільського, був і О. Шульмінський. Зі своєю дружиною і третім сином він возз'єднається лише у 1922 р. у Галичині.

Отож, на початку ХХ ст. у житті Кам'янця-Подільського Олександр Шульмінський залишив яскравий і незабутній слід інтелектуала, управлінця, патріота. Він став одним із ініціаторів заснування у складний революційний час державного українського університету. У різних ситуаціях цінував довір'я виборців і сповна реалізовував у міській громаді свій потужний інтелектуальний, діловий потенціал, утверджуючи тим самим високі стандарти управлінської праці і дбаючи про перспективу розвитку міста. На цьому ґрунтувався його авторитет як представника місцевої еліти.

АНТИЧНІ ДАВНЬОГРЕЦЬКІ ОСНОВИ КОНЦЕПЦІЇ "НАЦІОНАЛЬНОЇ АРИСТОКРАТІЇ" В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

СЕРГІЙ КАЛУЦЬКИЙ
(Кам'янець-Подільський)

Історик В'ячеслав Липинський (1882–1931) зробив вагомий внесок у вивчення ролі шляхти у подіях української минувшини XVI–XVIII ст. Уже в ранніх наукових статтях і монографії 1912 р. "Станіслав Михайло Кричевський" розглядав її представників як місцевий різновид європейської аристократії. Позитивно оцінював діяльність національно орієнтованих руських (українських) православних шляхтичів і старшин городових козаків, котрі підтримали повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького (1596–1657) й стали творцями відновленої української державности у формі республіки "Військо Запорізьке". Опісля виходу у світ 1920 р. роботи "Україна на переломі" можна впевнено говорити, що глибокий аналіз ученим документальних і наративних джерел, а також досвід національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. "заклали" фундамент його концепції "національної аристократії". Її теоретичні основи йшли врозріз ідеалізації істориками-народниками селянства і нижчих прошарків козацтва, заперечуючи роль останніх як рушія історичного процесу, й детально були розкриті ним у трактаті з філософії історії "Листи до братів-хліборобів" 1926 р. Праця мала форму сімдесяти трьох епістоляріїв до однодумців, раніше опублікованих на сторінках часопису позапартійної організації "Український союз хліборобів-державників" "Хліборобська Україна". Основні положення концепції "національної аристократії" він згодом висвітлював у стислому політичному памфлеті "Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р."

Український учений-енциклопедист Д. Чижевський (1894–1977) одним із перших звернув увагу, що феномен аристократії став стержневим у розумінні В. Липинським історичного життя і мав прямий зв'язок із нацією і традицією. Сучасні дослідники з'ясували, що автор "Листів..." розумів його "в первинному граматичному значенні: з грецької – "найкращі люди". Факт

існування "національної аристократії" доводив самою природою суспільства і визначав як активну меншість, "яка організовує, дає провід і править" пасивною більшістю завдяки своєму внутрішньому пориву до володіння й організації. Даним терміном окреслював осіб, які є кращими представниками нації у конкретний історичний момент і в силу своїх внутрішніх переваг здійснюють керівництво нею і державою. На жаль, В. Липинський не посилався на праці античних мислителів. Однак можна припустити, що добре знав їх погляди на облаштування суспільного ладу, отримавши хорошу гуманітарну освіту. Це дає підстави для спроби глибшого вивчення античних витоків його концепції "національної аристократії".

Порівняльний аналіз робіт В. Липинського і текстів давньогрецьких авторів дозволяє стверджувати, що його філософію історії і, зокрема погляди Платона (справжнє ім'я – Аристокл; 429 (?)–347 до Р. Х.), єднає методологічний **принцип антропоморфізму** – розуміння визначальної ролі людини у соціальних процесах. Античний мислитель звертав увагу на прямий взаємозв'язок між світоглядом переважаючого, найчисельнішого типу особистості і суспільно-політичним ладом. У В. Липинського дана ідея розкрита у розумінні визначального впливу на суспільство активної його меншості – "національної аристократії". На думку вченого, лише представникам останньої властива "здатність творити нові цінності, будувати, організувати життя".

Як свого часу Платон, так і за більш ніж два тисячоліття В. Липинський розкривав думку, що здорове, сильне суспільство завжди чітко структуроване – поділене на різні верстви. Давньогрецький філософ вважав закономірним і доцільним розподіл праці, коли кожен виконує заняття "за своїми природними здібностями". Відтак диференціація обов'язків породжує соціальну нерівність, ідея якої "червоною ниткою" проходить у його трактаті "Держава". Учень Платона Арістотель теж був переконаний, що "панування і підлеглість не тільки необхідні, а й корисні, і вже від самого народження деякі істоти мають відмінності: одні призначені для панування інші – для покори". Платон (у відповідності із методологічним принципом антропоморфізму) проводив аналогію між людською душею і суспіль-

ством. Дотримувався погляду, що вони мають однакову три-складову структуру, яка відповідає основним функціям кожної її частини – правлінню, захисту і виробництву матеріальних благ. Тому, на його думку, гармонійне суспільство складається із трьох основних верств – **правителів** (філософів), **воїнів** (вартових) і **трудоців** (ділків) – виробників матеріальних благ: землеробів і ремісників. Для Платона така чітка стратифікація – поділ суспільства на верстви – є запорукою і водночас ознакою його гармонійного розвитку і процвітання: "... в державі кожному, хто дотримується добрих законів, призначено певну справу, яку він повинен виконувати...". Мислитель розглядав взаємодію між даними верствам полісу як ієрархізовану систему. Але обстоював стану відкритість і соціальну мобільність – можливість для кожного вільного мешканця за умови відповідності необхідним моральним, вольовим та інтелектуальним задаткам поповнити ряди представників іншої верстви. Платон фактично заклав "наріжні камені" **ціннісного підходу** до розуміння феномену політичної еліти.

Правителі-філософи, які згідно вчення Платона є фактичними творцями держави-поліса й відігравали у ній визначальну роль, – це давній відповідник "національної аристократії" В. Липинського. Останній теж наголошував на провідній ролі її представників у державному будівництві. Зазначав, що "під поняттям держава ми розуміємо людей, які правлять, які вже завоювали, вже здобули собі політичну владу". Однак ставити знак рівності між зазначеними поняттями безпідставно. В. Липинський вважав, що існують лише конкретні аристократії, які виникають за конкретних історичних обставин, подій. Вони мають властивість протягом часу змінюватися, розвивається, відтворюватися і набирати нових форм. "Національна аристократія", на його думку, не є даністю; кожне суспільство має витворити поміж себе свою аристократію (тому вона і є національною). Розрізняв неродову та родову аристократії. Остання часто уже не відігравала провідницьких функцій; наголошував на доцільності "називати її власним іменем: шляхта, козацтво, патриції, лицарство, самураї і т. д."

В. Липинський надавав ваги способу організації "національної аристократії". Розрізняв три його типи: охлократію,

класократію і демократію. Під **охлократією** розумів деспотичну владу чітко організованої аристократії над суспільством, яке ще/вже не є стратифікованим (фактично є юрбою) за допомогою примусу. На його думку, такий тип організації провідної верстви характерний кочовим народам. Найдосконалішою формою організації аристократії вважав **класократію** – владу еліти над чітко диференційованим суспільством, поділеним на верстви-класи, кожна із яких має свої традиції, особливості психічної вдачі та світогляду, здійснює у суспільстві своє чітко визначене призначення. **Демократію** розглядав як етап занепаду класократії. Вважав, що для неї характерні розмивання меж між верствами-класами, перемішання етнічних груп; суспільство перетворюється на сукупність окремих особистостей чужих одне одному. При демократії, стверджував мислитель, аристократія слабка і лише номінально зберігає свою владу.

Для Платона і В. Липинського становлення провідної верстви – це жорсткий добір кращих. Давньогрецький мислитель вважав, що призначати "правителем і охоронцем держави" потрібно лише тих із чоловіків, які добре продемонстрували себе долаючи різноманітні труднощі. Інакше, на його думку, станеться виродження політичної еліти: "Тому бог вимагає від правителів передусім і переважно, щоб саме тут вони були добрими охоронцями й ніщо так пильно не оберігали, як своє потомство...". Він сформулював високі вимоги до претендентів на статус філософів, бо від їхніх рішень залежав добробут громадян полісу. **По-перше**, кожен із них повинен бути розсудливим і мати здатність визначати "що в його справі можливе, а що неможливе", а також "виправити якусь власну випадкову помилку". **По-друге**, досягти зрілого віку. "Потрібно, щоб старші керували, а молодші підлягали їхній владі" – зазначав мислитель. **По-третє**, як і воїни, вести аскетичний, невибагливий спосіб життя, задовольняючись лише найнеобхіднішим, й зосередитися на державних справах. Відтак давньогрецький мудрець звертає увагу читача, що правителі-філософи є найменш чисельною, але найціннішою верствою у державі. Арістотель, осмислюючи вимоги до провідників держави-поліса, дійшов висновку, що "той, хто панує, повинен володіти досконалими моральними чеснотами, бо йому необхідно керувати...".

Звертав увагу, що "обрання за чеснотами – ознака, притаманна аристократичному устроєві". Водночас надавав вагомого значення законам та їх дотриманню, які мали не лише обмежити свавілля випадкових людей при владі, а й дати орієнтири для управління державою і суспільством. В. Липинський, подібно до Платона, дотримувався думки, що кожна "національна аристократія" мусить у боротьбі довести своє право на існування і провід. Адже в історії перемагають ті групи і політичні сили, які змушені долати більші труднощі; поступ неможливий без напруження сил, енергії й волі активної меншості.

Погляди Платона, Арістотеля і В. Липинського споріднює також ідея **загального суспільного блага**. Для Платона його основою була **справедливість** "як у громадських, так і в приватних справах" – щастя кожного, до якої б верстви він не належав. Він вважав справедливість ключовим критерієм ефективного правління політичної еліти, оскільки вона забезпечує соціальну єдність, згуртованість і стабільність, позбавляє підґрунтя для міжусобиць і чвар. Дотримувався думки, що боротьба із несправедливістю породжує у суспільстві **законо** й очевидно, що їх творцями вважав правителів-філософів, які мали дбати про загальне благо держави й громадян. Так само й для Арістотеля "правосуддя є мірилом справедливості". Аналогічно Платону В. Липинський наголошував, що "національній аристократії" слід піднятися над своїми вузькостановими інтересами і підпорядкувати їх суспільному благу. На думку мислителя, жоден стан, партія не зможуть поставити інтереси народу вище своїх, якщо не матимуть почуття єдності із територією на якій проживають – територіального патріотизму.

Звертає увагу подібність поглядів Арістотеля і В. Липинського на сутність монархічної влади. Правитель для них – це перший серед рівних. Однак якщо для автора "Листів..." він є помазаником Божим (освяченим церквою), то грецький мислитель не надавав його особі сакрального значення і вважав, що "царська влада виникла для захисту чеснотливих від простолюду". І як В. Липинський був прихильником конституційної монархії, так Арістотель зазначав, що "збереження монархічного правління залежить від обмежень, які накладаються на верховну владу".

Таким чином, порівняльний аналіз праць грецьких античних філософів Платона й Арістотеля і трактату В. Липинського "Листи до братів-хліборобів" (зокрема його розуміння сутності феномену "національної аристократії") дозволяє зробити попередній висновок про вагомий вплив ідей Платона на філософію історії В. Липинського.

СУДОВНИЦТВО ТА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ У МОЛДОВІ В XIV–XVI ст.

ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ

(Кишинів)

МАКСИМ БЛІДАРІ

(Кишинів)

Формування Молдови було більш-менш тривалим процесом, у якому важливу роль відігравали місцеві еліти. У даній публікації ми маємо намір представити процес формування політичних еліт Молдови, починаючи з судових прерогатив періоду утворення держави. Будь-яка держава бере свій початок у політичному процесі, через який менші політичні утворення зливаються у більші політичні утворення. Незалежно від того, мирно чи насильно, ці процеси зрештою призводять до створення держави з її добре відомими прерогативами. У випадку з Молдовою цей процес можна висвітлити або завдяки археологічним розкопкам, або письмовим відомостям пізніших періодів. Якщо ми посилаємося на останні, то зазначимо, що крім політичних еліт, які прийшли до Молдови з Богданом I (1363–1364), можемо говорити і про представників місцевого політичного класу, які були тут лідерами додержавних політичних утворень і які серед своїх основних прерогатив мали й судові прерогативи. У документах вони називаються терміном *jude*. Такі ж прерогативи, без уточнення в документах, мали й особи, що зустрічаються в документах із терміном князь. Пізніші документи згадують їх у різних випадках. Безперечно, що до виникнення Молдови, коли існували додержавні утворення, їх очолювали місцеві лідери, які з розширенням країни увійдуть до нової формації з іншим статусом.

З одного боку, деякі з цих місцевих лідерів будуть кооптовані в нове керівництво держави разом з людьми, які входили в оточення господаря Молдови. Як ми знаємо, у випадку Молдови перші володарі походили з Марамурешу. Васально залежну від короля Угорщини державу заснував воєвода Драгош з Марамурешу, а незалежність отримали Богдан і його воєвода, родом із Кухеї з того ж Марамурешу. Коли вони прибули на нові території, їхній двір складався з довірених людей. Ми не знаємо, яким був внесок місцевих еліт у становлення аристократії у новій державі, але підозрюємо, що місцеві мали вагоме слово у формуванні нової політичної еліти в Молдові.

Ми вважаємо, що можна говорити про етнічний конгломерат, який сформував нову еліту Молдови в перші століття існування незалежної Молдовської держави. Йдеться про місцевий румунський елемент, але також і про представників інших етносів: слов'ян, угорців, татар, аланів тощо. Звичайно, всі вони були румунізовані за короткий час, тому що в самій державі румуни були домінуючим етнічним елементом. Вони нав'язували свою мову всій громаді, зумівши асимілювати представників інших етносів.

Суспільство Молдови до її експансії на простори між Карпатами і Дністром керувалося звичаєвим правом. Це право в Молдові називалося правом землі, а за кордоном *jus valachicum*. Сусідні монархії були поблажливими до представників румунів, дозволяючи їм деякий час дотримуватися цього зводу законів, який мав у своїй основі традиції і звичаї, що забезпечували добре функціонування суспільства. Очільник громади був тим, хто судив різні ситуації, які виникали у відносинах між общинами. Основною одиницею будь-якого такого суспільства було село. Села, розташовані по долинах деяких річок, об'єднувалися в долинні воєводства. Кілька долинних воєводств утворювали велике воєводство. Кілька воєводств утворювали "країну".

Ці "країни" після входження до складу Молдови позначатимуть у вигляді *ținuturi* "держав". Даний термін сам по собі означає – країна. Цікаво, що у Валахії термін для землі – "județ" і походить від судовництва. Поряд з історіографічними дослідженнями щодо кордонів середньовічних земель було виявлено, що кордони цих земель точно повторювали гідрографічні

рамки простору між Карпатами та Дністром. Тут також важливо зазначити, що річка Прут не була кордоном, а села тягнулися по той і інший бік Пруту. Більше того, наприклад, коли у 1595 та 1620 роках відбулася битва під Цецорою між турками та поляками, то місто було на правому березі Пруту, а бій відбувся на лівому боці, біля річки Прут.

Повертаючись до сутності місцевих лідерів додержавного періоду Молдови, зазначимо, що з-поміж своїх головних прерогатив вони мали прерогативи місцевого судді. У внутрішніх документах вони згадуються терміном *jude*, тобто суддя. Важливо зазначити, що термін *jude* зберігається в документах і після утворення Молдови. І це рівною мірою поширюється на тих, хто керував селами. У документах вони мають кілька назв, крім назви *jude*: називаються *snezi*, *vătămăni*, або зустрічаються із загальною назвою: "де був будинок...". На жаль, документів, що дійшли до наших днів, дуже мало і вони не дозволяють відобразити весь феномен місцевого судді – перших керівників місцевих громад. Проте ми вважаємо, що вони продовжували користуватися своїми прерогативами суддів. І в цьому сенсі назва *jude* (суддя) збереглася в першому столітті існування Молдови.

На початку існування держави Молдова всі власники маєтків повинні були мати господарські документи, що підтверджують їх право власності. Такі документи були надані у випадку нових данин, але також і у випадку підтвердження власності. Наприклад, 30 квітня 1431 р. Александру чел Бун передав два села Юзі. У документі йдеться: "И да слушают нас, а инъ судец да не имеют". Коли Іліаш, син Олександра Доброго, дарує Драгошу Урлату своє село на Тутові, "где есть дом его. ... И да держит къ стягу Тутовскому, кто будет держат, и иньи судец да не имеет". Джурджу та Іон отримують контроль над селом, "где ест жуде Фът и Илие да будет им жудечиа урик... И ин жудец не имеют, разве да дръжат от нашего двора от Ясс".

26 травня 1435 р. місцеві судді з Бакеу та Тротуша отримують королівський наказ розслідувати справу між купцями з Брашова та місцевими чиновниками. Купці з Брашова скаржилися, що їм завдають шкоди та перешкоджають, "жалуют нам аже по тих сторон много школы чинят людем их и торговцем их".

У деяких випадках господар Молдови дає іншим людям місця і села, де вже є судді, як, наприклад, той самий Юга 24 квітня 1434 р. отримує село, "где есть жуде Михаю".

Ці кілька прикладів також підтверджують долю перших місцевих правителів. Їх доля, звичайно, склалася по-різному. Основним утворенням будь-якої держави в середні віки та ранньомодерну добу було село. Кожне село повинно було мати "начальника", який би керував його головними проблемами. Однією з головних прерогатив місцевого вождя була судова прерогатива і в документах ці прерогативи згадуються. Він також був посередником між місцевим населенням і чиновниками з центру, які мали збирати податки чи організовувати військо. Його назва різна від випадку до випадку. Або він носив ім'я "jude" – суддя, або "kneaz" за слов'янською модою, або "vătămă" за модою, яка була ще за часів, коли край був під пануванням татар. До цих термінів додалися інші, які позначали місцевого "вождя" в певний період. У документах вони зустрічаються з термінами "де будинок ...", "де двір ..." і так далі. Усі ці терміни, однак, відображали місцеву еліту. У перші десятиліття існування Молдови її представники продовжували розглядати справи суспільства, частиною якого були. Згодом, однак, коли зі зміцненням центральної влади судові прерогативи перейняли господар і Господарська рада, вони як правило перетворилися на простих місцевих чиновників. Але їхня еволюція була різною. У той час як деякі з цієї еліти зберегли своє провідне місце на місцевому рівні, інші піднялися в політичній ієрархії, посідаючи важливі посади в державі, треті занепали (іноді через зловживання) і стали залежними від інших людей свого роду, часто родичів або господаря. З часом їхні нащадки могли потрапити внаслідок певних данин у залежність від монастирів.

**ВІД ПРОГРАМИ САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ
ДО ЯГЕЛЛОНСЬКОЇ ІДЕЇ ФЕДЕРАЛІЗМУ:
ГАДЯЦЬКИЙ ВАРІАНТ "ТЕРМІДОРУ" ТА ЙОГО ПРОВАЛ
(1657–1658 рр.)**

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)

У кінці 1648 – першій половині 1649 рр. гетьман Б. Хмельницький, опираючись на настрої радикального угруповання політичної протоеліти, до якого входили, зокрема, полковники М. Кривоніс та П. Головацький*, вперше в історії політичної думки XVI – першої половини XVII ст. сформулював основоположні принципи української державної ідеї. Вони передбачали утворення самостійної Руської (Української) держави в етнічних межах проживання русинів (українців). За час свого володарювання зробив дві невдалі мілітарні спроби втілити її у життя (влітку 1649 та восени 1655 рр.). Враховуючи складність геополітичного становища України**, у березні 1654 р. уклав договір з Московією, що передбачав прийняття номінальної протекції царя, яка визнавала збереження її самостійності, за винятком дипломатичних відносин з Річчю Посполитою й Портою. У 1656–1657 рр. у переговорах зі Швецією, Валахією й Трансильванією домагався визнання ними входження до складу держави західноукраїнських земель. Тож Б. Хмельницький, починаючи із 1649 р. і до кінця свого життя, прагнув добитися повної незалежності України у територіальних межах проживання руського (українського) народу.

З приходом до влади І. Виговського, він і полковники П. Тетеря, Ю. Немирич та генеральний писар І. Груша стали номінальними очільниками потужного угруповання політичної еліти (ядро котрого утворювала покозачена шляхта), яке, обіймаючи низку найвищих посад у державі (гетьмана, генераль-

* Саме полковники М. Кривоніс та П. Головацький під час Замостянських перемовин із посланцем новообраного короля Яна Казимира (третья декада листопада 1648 р.) наполягали на залишенні під контролем Війська Запорозького усіх визволених західноукраїнських земель та їх незалежності від Корони Польської шляхом встановлення кордону.

** Термін "Україна" вживається як самоназва, утвореної у 1648–1650 рр., держави на теренах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, передбачених Зборівським договором 1649 р.

них старшин і полковників), мріяло про реставрацію у ній політичного панування шляхти й дореволюційної моделі соціально-економічних відносин. Отож, як зауважував В. Шевчук, "вони хотіли вирівняти суспільний статус України й відтворити на її терені занепале шляхетство, тобто шари аристократичні, а тим самим перетворити Україну з демократичної в аристократичну республіку, і так уписати її в суспільну структуру тогочасної Європи за зразком Великого князівства Литовського...". Але ж цього не можна було досягнути за обставин панування у ній Війська Запорозького – козацької корпорації як "політичного народу" України, що володіла абсолютною монополією на владу, через що лише її представники мали виняткове право обіймати посади (саме тому частина шляхти й показувалася) й користуватися відповідними привілеями у суспільстві.

Важливо зауважити наступне: провідники цього угруповання добре усвідомлювали, що вони не мають опори в особі козацьких мас аби вступити у відкриту боротьбу за владу й виграти її, а відтак єдиним шансом для досягнення цієї мети було здійснення, за влучним висловом В. Горобця, українського варіанту "термодеріанського перевороту", можливого тільки за всебічної допомоги Польської Корони шляхом входження України до складу Речі Посполитої, себто повернення до реалізації ягеллонської ідеї її цілісності на основі концепту федералізму. Перший крок по цьому шляху І. Виговський і П. Тетеря зробили у березні – квітні 1657 р. під час перемовин із польським послом С. К. Беневським, у ході яких й зродилися ідея щодо її повернення під владу короля у формі Великого князівства Руського, утвореного з Київського й Чернігівського воєводств. Не поділяємо висловленого в історіографії міркування начебто Б. Хмельницький (котрий важко хворів) й скликана старшинська рада схвалили цей проєкт, бо добре відомо з інших вірогідніших джерел як рішуче й послідовно він обстоював на дипломатичному фронті національні інтереси, добиваючись включення до складу України Західноукраїнських земель, починаючи від Кам'янець-Подільського й до Вісли. Неможливо повірити й у те, що гетьман і старшини полків, розташованих у Брацлавщині, могли б добровільно відмовитися від цієї території,

козацтво якої завжди відзначалося радикальністю поглядів. Насправді, можемо тільки припустити, що якщо й були з його боку двозначні натяки на можливість такого варіанту розв'язання української проблеми, то вони становили собою всього-на-всього дипломатичний виверт аби приспати пильність Варшави.

Наступним кроком стала розробка у кінці 1657 р. Ю. Немиричем першого проекту з 9-ти пунктів трансформації існуючої держави у "Велике князівство України", монархом якої формально вважався б польський король. Він представляв собою оригінальну форму поєднання її інституцій з устроєм Речі Посполитої, на що дослідники, на жаль, майже не звертали й не звертають тепер уваги. Його аналіз (текст основних положень видруковано у лютому 1658 р. на сторінках газети "Голландський Меркурій"), який для нас став доступний завдяки публікації М. Брика, однозначно засвідчує, що Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства повинні були "на вічні часи залишатися в козацькій посесії [власності]" і ні король, ні Річ Посполита не мали права "номінувати воєвод, чи інших урядників таких, як підкоморія, підскарбія та інших, яких тільки вони [козаки] мають право собі вибирати". При чому, всі вони мали сповідувати православ'я (тобто бути українцями за етнічним походженням), а воєводи отримати право засідати у сенаті й сеймі. За бажанням "козаків" у князівстві могла карбуватися "власна монета" й у "їхньому краї жадна інша монета не сміє бути в обігу". Передбачалися також нобілітація 10 тис. козаків й ліквідація унії "в цілій Польщі і Литві".

Отже, уже впродовж березня – грудня 1657 р. групою старшин окреслюються контури майбутнього "гадяцького ("термодеріанського") перевороту". Необхідно звернути увагу на той важливий факт, що І. Виговський і його найближчі однодумці не поділяли радикальних ідей Ю. Немирича, витворення на фундаменті існуючої держави "Великого Князівства України" (а не "Великого Князівства Руського"), задовольняючись клопотаннями про збереження прав і свобод Війська Запорозького, урівняння у вольностях руського народу з польським і литовським, ліквідацію унії, вконтентування особистих інтересів тощо. Тому варто враховувати формування серед прихильників

реставрації дореволюційних порядків двох угруповань – поміркованого, явно пропольської орієнтації, І. Виговського та радикального, спрямованого на розбудову Великого князівства України з максимально збереженою суверенністю у складі Речі Посполитої.

Зрозуміло, що їхні плани могли реалізуватися лише за умови згоди Варшави піти на істотні поступки, насамперед у справі утворення Князівства Руського як третьої складової Речі Посполитої. І, як засвідчує прийнята 20 березня 1658 р. інструкція послам на переговори з Військом Запорозьким, зважаючи на важке становище країни, польська еліта уповноважувала їх у безвихідній ситуації, що загрожувала б укладенню договору, погодитися на його заснування, 40-тисячний козацький реєстр, надання станової автономії Війську Запорозькому, але під суворим застереженням його перетворення у винятково військовий стан, позбавлений політичних амбіцій, єдиний обов'язок котрого був захист кордонів держави й боротьба з її ворогами (як це мало місце напередодні революції).

Зауважимо, що на початок літа І. Виговський та його найближче оточення не домагалися витворення Руського князівства, хоча виступали за те "аби народ над народом не мав переваги"; клопоталися, як засвідчують "Пункти", передані 5 липня П. Тетерею С. К. Бєнєвському, за повернення Православній Церкві "давніх прав і привілеїв", ліквідацію унії, збереження за Військом Запорозьким усіх давніх прав, привілеїв та свобод (щоправда його чисельності не зазначалося: має залишатися "в такій кількості, яка буде потрібною") та ін. Не дивно, що створена на липневому сеймі комісія ухвалила більшість із них і розробила додаткову інструкцію послам на переговори з гетьманом, в якій підкреслювалася необхідність їх таємного проведення.

Лише десь на початку серпня під впливом Ю. Немирича та його однодумців гетьман сприйняв ідею витворення Руського князівства і почав домагатися для нього політичної автономії, що викликало занепокоєння з боку Варшави. Як повідомляв 5 серпня воєвода Я. Лещинський королю, "Виговський знову вимагає статусу відокремленої держави так як і Литва», а також права набирати у Польщі військо з німецьких найман-

ців, якого й Литва не має, по-суті "швидше хочуть бути більш незалежними союзниками, ніж громадянами суспільства єдиної Республіки. Звідки ці концепти не важко здогадатися, що хтось то там хоче бути гетьманом над людьми нового того війська найманців (натяк на Ю. Немирича – Авт.)". Гадяцькі переговори з польським посольством С. К. Беневського й смоленського каштеляна К. Л. Євлашевського проводилися у суворій таємниці з 11 по 16 вересня включно. Внаслідок відсутності джерел з боку української сторони дуже складно виявити їхній перебіг. Можемо стверджувати тільки те, що у них брали участь Ю. Немирич, П. Тетеря й І. Груша, інколи, можливо, підключався І. Виговський. Припускаємо, що у формулюванні 22 статей українського проєкту договору провідну роль відігравав Ю. Немирич і саме він очолював перемовини на їх першому етапі (11–13 вересня), коли зайшли у глухий кут через його непоступливість у захисті національних інтересів. Адже головною українською вимогою було включення до "абсолютно" Руського князівства, окрім території існуючої держави, Волинського, Белзького, Подільського й Руського воєводств Корони Польської, а також Бихова, Пінська, Стародуба, Овруча й "інших [земель] немало" ВКЛ.

Всупереч цьому польська сторона рішуче наполягала на трансформації у князівство лише території України. Існувало ще 3 статті невідомого для нас змісту, які теж категорично не сприймалися поляками, можливо серед них знаходилися й такі, що передбачали залишення усіх теренів князівства у власності Війська Запорозького та юридичне оформлення правового статусу Великого князівства Руського у складі Речі Посполитої. Так чи інакше, але загроза зриву перемовин ставала більш ніж реальною. Ситуацію вдалося врятувати тільки завдяки підтримці домагань поляків перекупленого ними союзника українців – Карач-бея, поступливості гетьмана, П. Тетері й І. Груші та відсуненню на задній план Ю. Немирича. Внаслідок чого ці 4 статті було "обтято" й 16 вересня укладено Гадяцький договір у програвшому для України варіанті з домінацією врахування польських інтересів.

Оскільки його зміст усім добре відомий, відзначу найголовніше, що має безпосереднє відношення для з'ясування дослі-

джуваної проблеми. По-перше, він переконливо засвідчив, що дане угруповання метаеліти* здійснило український варіант "термодоріанського перевороту", бо стало на шлях повної ліквідації утвореної під час революції держави, її політичної системи, усіх політичних, соціально-економічних, конфесійних, культурних й ідеологічних завоювань й утворення замість неї типологічно супротивного державного утворення під назвою "Князівство Руське". По-друге, вона відцуралася від програми виборення незалежності, а відтак відмовилася добиватися для українського (руського) народу права на самостійне життя. По-третє, перекреслила реалізацію ідеї соборності держави, себто включення до її складу всіх етноукраїнських земель.

Повернення від української державної ідеї до ідеї ягеллонського федералізму, як показали наступні події, обернулося для України політичною катастрофою. По-перше, таємно укладена від Війська Запорозького угода без її ухвалення хоча б старшинською радою, зрозуміло, не могла знайти підтримки з боку переважної більшості військового товариства. По-друге, обдарування варшавським сеймом понад 30 осіб (переважно старшин) нобілітаціями, маєтками й різними подарунками викликало масове обурення з боку значної частини метаеліти й усього козацтва. По-третє, умови угоди призвели до розколу старшини й козацтва на правобережну й лівобережну частини. По-четверте, загроза реставрації дореволюційних порядків різко посилила проросійські настрої лівобережного населення й привела до поновлення громадянської війни, яка ознаменувала повний крах "гадяцького термідору", що знайшов своє відображення у несприйнятті зібраною 21 вересня військовою радою умов Гадяцького договору, усунення близько 23 вересня від влади І. Виговського й обрання гетьманом Ю. Хмельницького й розробці старшинською радою близько 12–13 жовтня Жердівського проекту можливого договору з Московією. По-п'яте, саме розкол метаеліти й проросійська позиція лівобережного козацтва й старшини стали вирішальною причиною

* Метаеліта – термін запропонований к. і. н., старшим викладачем Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Віталієм Степанковим для означення політичної еліти України періоду Української національної революції (1648–1676), процес формування якої знаходився у завершальній фазі свого творення.

укладення у жовтні 1659 р. Переяславського договору, що став трагедією для України, бо перетворював її в автономну складову Московії, зводив нанівець внутрішньополітичний суверенітет і підпорядковував Київську митрополію московському патріарху.

ЗГУБНІ НАСЛІДКИ ГАДЯЦЬКОГО ДОГОВОРУ ДЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ (1658–1660 рр.)

*ВІТАЛІЙ СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)*

Дослідження змісту поглядів тогочасної політичної еліти (метаеліти*) та її діяльності у 1654–1657 рр. дає підстави висловити міркування про вступ нею у завершальну фазу свого формування. Тому можна було очікувати на завершення процесу її консолідації й цілеспрямовану діяльність, спрямовану на здобуття незалежності витвореної в ході Національної революції держави, включення до її складу Західного регіону й запобігання загострення соціальних суперечностей у молодому українському суспільстві. Ця явно позитивна тенденція проявлялася в наступному:

- фіксації в укладеному у березні 1654 р. договорі з Московією, передбаченого ухвалою Переяславської ради й змістом перемовин з російським послом В. Бутурліним, номінального протегування Українській державі з боку царя;
- курсі гетьмана на збереження соціальних завоювань селянства, тому у листі від 31 березня застерігав послів, відправлених до Москви, дбати аби якого-небудь безправ'я не "вчинилося поспільству";
- здійсненні восени 1655 р. другого Західного походу з метою возз'єднання західноукраїнських земель з теренами Гетьманщини у складі єдиної держави;
- рішучому захисті українським урядом у переговорах зі Швецією, Молдавією, Валахією й Трансільванією у 1656–

* Метаеліта – це запропонована нами назва політичної еліти України у період Національної революції (1648–1676), процес формування якої знаходився у завершальній фазі свого творення.

1657 рр. своїх законних прав на включення до складу України усіх західних земель включно до Вісли, на яких проживали русини й панувала православна віра;

- утвердженні у державі монархічної форми правління тощо.

Проте укладення 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору та його ратифікація 22 травня наступного року у скороченому варіанті істотно змінили політичну ситуацію Чому? На відміну від домінуючої у сучасній українській і польській історіографіях вельми позитивної його оцінки як політичного акту повернення (інтеграції) "козацької України" до складу Речі Посполитої у формі "Князівства Руського", схильні вважати, що в даному випадку йшлося не про збереження існуючої держави, а її повну заміну на дореволюційну модель Великого князівства Литовського. Як справедливо зазначав польський історик П. Кроль, передбачене угодою повернення до складу Речі Посполитої означало, "що всі здобутки революції під проводом Богдана Хмельницького, мали б бути зліквідовані", включаючи "козацьку державу", яка була "однією з найбільш демократичних держав у тогочасній Європі".

Отже, внаслідок здійсненого перевороту, по-перше, у Князівстві Руському не тільки зупинилася трансформація метабіти у повноцінну еліту, але вона взагалі припинила своє існування. Сучасні дослідники (за незначним винятком), як правило, обходять мовчанкою той факт, що козацтво (Військо Запорозьке), котре у створеній ним державі перетворилося у "народ політичний", у руках якого у ній зосереджувалася вся повнота влади тепер же повністю втрачало цей статус і перетворювалося у "рицарських людей" – військовий стан, котрий мав захищати від ворогів Річ Посполиту. При цьому йому гарантувалося збереження старожитніх прав, свобод і вольностей, надавалася станова автономія, але Військо Запорозьке позбавлялося основного завоювання у революції – функції еліти, в руках якої перебувала влада, що тепер поверталася до шляхти (на що слушно звертав увагу польський історик П. Кроль). Не отримало воно й права обирати короля. В цілому ж його становище у суспільстві стало істотно нищим за шляхетське, тільки по 100 козаків з кожного полку, за поданням гетьмана, могло отримати нобілітацію.

По-друге, передбачене усунення метаеліти від політичної влади означало втрату козацькою старшиною будь-яких перспектив розбудови незалежної України. Вона постала перед реальною загрозою деградації у кращому випадку до рівня політичної протоеліти, у гіршому – до статусу козацької (станової) еліти.

По-третє, надання понад 30-ти особам нобілітації й маєностей (значна частина котрих отримала їх не за заслуги перед Військом Запорозьким, а внаслідок лобіювання з боку І. Виговського та його соратників чи симпатій Варшави) спровокувало образи, заздрощі й неприховану ненависть з боку "обійдених" нагородами старшин й значного військового товариства (переважно з Правобережжя), які вкрай вороже ставилися до процесу ошляхетчення своїх сподвижників. Анонімний автор донесення "Незгоди й буча козацька після пактів 1659 р. у вересні" підкреслював, що коли посольство десь у липні повернулося з Варшави до війська, то більшість козаків розлютилися й "взяли собі за образу велику, що їх побратими понад заслуги свої одні нобілітовані, другі подарунками обтяжені, треті маєтки і володіння у вічне право поодержували, а вони літа свої на службі своїй військовій стратили і ... не змогли нічого собі придбати. Вирішили усіх королівських фаворитів, починаючи від самого пана гетьмана, у пень витяти, разом з дружинами й дітьми". За свідченням одного з тогочасних шляхтичів, обурені козаки погрожували нобілітованим: "я в тебе за хлопа не буду, всі ми є рівними, жоден із нас не хоче мати пана [над собою] і робити на нього не буде". Отож значна частина метаеліти невдоволена "гадяцькою" політикою очільника держави, враховуючи протестні настрої, що охоплювали козацтво, особливо у Лівобережжі (де ще у кінці серпня спалахнули антигетьманські й водночас промосковські заворушення, опираючись на які переяславський полковник Т. Цицюра замислив перехопити булаву) домоглася бл. 23–24 вересня від І. Виговського відречення від влади та передачі її обраному на чорній раді гетьманом Ю. Хмельницькому.

По-четверте, аби вгамувати обурення старшини і козацтва умовами Гадяцького договору, І. Виговський дещо раніше наказав зібрати в околицях Германівки військову раду з метою ознайомити присутніх зі змістом його статей й переконати у їх

корисності для Війська Запорозького. З'явившись на неї, він, зважаючи на ворожі настрої козаків, не наважився особисто зачитати текст угоди, доручивши це зробити П. Верещаці й І. Сулимі. Проте, не вислухавши їх промови до кінця, вони зворохобилися й кинулися у бік гетьмана, звинувачуючи у потуранні татарам, котрі грабують й знищують поселення, розправах над незгідними з його політикою старшинами, кумівстві та в інших неподобствах, аби вбити його. Врятувався тільки дякуючи польським корогвам, під охороною яких поспішно утік з ради. Вкрай невдоволена пропольською політикою ексгетьмана більшість правобережної метаеліти, намагаючись запобігти розколу у Війську Запорозькому (бо її лівобережна частина уже визнала владу царя й російські підрозділи, очолювані казанським намісником А. Трубецьким, увійшли до Переяслава) у перемовинах з ними засвідчувала готовність прийняти протекцію Алексея Михайловича, але за певних умов. Зібрана бл. 12–13 жовтня у Жердовій Долині (неподалік Терехтимиrowa) старшинська рада розробила проєкт майбутнього договору, статті якого повністю відроджували владні інституції Української держави, її внутрішньополітичний і зовнішньополітичний суверенітет, територіальну цілісність, спрямовувалися на зміцнення гетьманської влади, незалежність Православної Церкви під верховенством константинопольського патріарха та ін.

Він безперечно став вершиною (поряд зі змістом українсько-турецького договору 1669 р.) української політичної думки, реалізувати яку не вдалося. Й основну причину цього трагічного провалу вбачаємо у відсутності єдності метаеліти під час переговорів у Переяславі 14–27 жовтня. Про це промовляють такі факти й події: відмова більшості генеральних старшин і полковників Правобережжя з різних причин приватного характеру поїхати разом з Ю. Хмельницьким до Переяслава обстоювати національні інтереси; старшина і козацтво Лівобережжя вперше в історії революції виступили як окремішній політичний суб'єкт у міжнародних переговорах. І замість того аби разом з правобережними побратимами вимагати від А. Трубецького прийняття запропонованих Ю. Хмельницьким Жердівських статей, повністю підтримали нав'язуваний Московією проєкт, що становив собою фальсифікат договору 1654 р., поз-

бавляючи Україну окремішньої державності, перетворюючи її в автономну складову Московії, внутрішнього суверенітету й підпорядковуючи Київську митрополію Московському патріархату тощо. Так, Гадяч 1658 р. породив Переяславську політичну катастрофу 1659 р., яку безпідставно плутають з українсько-московитським договором 1654 р., що припинив чинність з укладенням у вересні 1658 р. Гадяцького договору.

По-п'яте, обурена правобережна метаеліта зробила спробу через посольство до Москви домогтися від царя скасування найбільш несприятливих для України статей, але їй відмовили. Тому, затаївши глибоку образу на Московію, вона під час спільної воєнної російсько-української Чуднівської кампанії восени 1660 р., як засвідчили події Слободищенської битви (7 жовтня), не особливо прагнула до здобуття перемоги над поляками, тому не прийшла на допомогу обложеним під Чудновим росіянам та лівобережним полкам. Переорієнтувавшись на Польщу, правобережні старшини пішли на укладення з нею Чуднівського договору (17 жовтня), що поновлював основні положення Гадяцького договору за винятком статті про утворення Руського Князівства. У такий спосіб, він позбавляв Україну політичної автономії, замінюючи її становою Війська Запорозького, й передбачав утвердження дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, з чим, зрозуміло, не могли погодитися лівобережні старшини й козаки. Унаслідок чого, як показали подальші події, останні відмовилися визнавати владу гетьмана Ю. Хмельницького й за підтримки Московії розпочали боротьбу проти нього. Громадянська війна, що спалахнула весною 1658 р., набрала нових обертів.

Отже, укладення Гадяцького договору, як на наш погляд, зіграло вкрай деструктивну роль у період завершального етапу трансформації метаеліти у повноцінну політичну еліту ранньомодерної доби історії України. Воно не тільки перервало її, але й обумовило деградаційні процеси, зокрема призвело до її розколу й взаємного поборювання, що таїло загрозу розпаду Гетьманщини на її Правобережну й Лівобережну державні утворення.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВИДАТНОГО АРХЕОЛОГА СЕРГІЯ ГАМЧЕНКА

*ЮРІЙ СТЕПАНЧУК
(Вінниця)*

Сергій Гамченко народився 7 жовтня 1860 р. у с. Ратне Ковельського повіту Волинської губернії (тепер – смт Ратне Ратнівського району Волинської обл.) у родині військового Спиридона Григоровича Гамченка. Спершу Сергій навчався у Володимирській київській військовій гімназії (1872–1879), "паралельно" (1876–1880 рр.) здобуваючи різновекторні знання на фізико-математичному й історико-філологічному факультетах Київського університету св. Володимира (вечірні відділення), а пізніше – історичну освіту в Московському університеті (1881–1882). Історичну освіту у Москві майбутній вчений здобував теж паралельно, адже вчився у 1879–1881 рр. у Третьому військовому Олександрівському училищі (Москва), де одержав звання прапорщика артилерії.

Як свідчить екзаменаційна відомість за 1878 р., дані з якої наводить С. Ляшко, Сергій Гамченко, учень 6 класу, займав четверте місце за успішністю у гімназії та мав найвищі бали з історії та географії, що свідчило про його потяг до цих наук і пояснює прагнення здобути професійні знання у цій царині. У стінах Київського університету Сергій познайомився з професором В. Антоновичем. Під час літніх вакацій 1878 р. він взяв участь у розкопках древлянського курганного могильника у передмісті Житомира – Мальованці, які проводив В. Антонович.

У 1882 і 1883 рр. С. Гамченко взяв участь у науково-практичному студюванні неолітичних культур Прибалтики поблизу міст Вільнюса та Даугавпілса, а в 1884–1885 рр. досліджував дюни неподалік Києва. За їхніми результатами у 1886 р. здобув право на проведення самостійних археологічних досліджень. Цікавою є історія отримання першого відкритого листа на розкопки. У червні 1886 р. волинський генерал-губернатор повідомив Імператорську археологічну комісію (ІАК), що біля Житомира поручик третьої батареї 32-ї артилерійської бригади С. Гамченко "буз усілякого дозволу" розкопав три кургани, про що доповів житомирському поліцмейстеру. Доводячи важли-

вість проведених досліджень цього кладовища "древляно-полян" 10–12 ст., губернатор переслав до Комісії записку С. Гамченка, його креслення та ящики з знайденими предметами і просив дозволити йому роботу під керівництвом В. Антоновича, який підтримував молодого археолога, "підкреслюючи значимість місцевих курганів для вивчення історії слов'янського етногенезу". 5 липня 1886 р. Комісія відповіла, що з її боку перешкод немає, а пізніше, у 1887 р., з бюджету ІАК на продовження досліджень і на відшкодування витрат на розкопки 1886 р. було виділено 110 руб. У результаті до Комісії надійшов "зразковий звіт" про розкопки житомирських могильників з необхідними планами, розрізами та краніологічними обмірами похованих із 44 курганів. У результаті в Інституті історії матеріальної культури Російської академії наук відклалися дві справи з листуванням, матеріалами цих розкопок і звітом.

До кінця XIX ст. за дорученням Імператорської археологічної комісії та Імператорського російського археологічного товариства він проводив розкопки та розвідки на Київщині, Волині, Поділлі, Херсонщині, Одещині, у Бессарабії, на території Житомира та у його околицях, у районах річок Тетерева, Кам'янки, Гуйви, в Овруцькому повіті Волинської губернії. У 1903 р., під час служби на Півдні України, С. Гамченко проводив розкопки поблизу м. Очакова.

Протягом 1889–1895 рр. С. Гамченко досліджує слов'янські пам'ятники 10–12 ст. у Житомирському повіті, здійснюючи розкопки у басейні р. Корчеватої та у с. Студениця (урочище Стуга, Крощенка, Соколова гора). У результаті цих робіт у 1897 і 1899 рр. він підготував статтю "Городища та могильники" по р. Корчеватій і "Селище та могильник в урочищі Стуга (біля с. Студениця, Житомирського повіту Волинської губернії").

Систематичне та послідовне дослідження старожитностей Волині призвело до загального визнання заслуг археолога у науковій царині й 31 травня 1899 р. його було обрано дійсним членом Волинського губернського статистичного комітету. У 1900 р. С. Гамченко став одним із членів-організаторів (фундаторів) науково-культурологічної спільноти краєзнавчого спрямування – Товариства дослідників Волині, а в 1901 р. – його почесним членом. У 1902 р. археолог став членом-кореспонден-

том Київського товариства старожитностей і мистецтв та увійшов до складу Історичного товариства імені Нестора-Літописця. Вже у 1888 р. вийшла його перша, доволі гучна, академічна публікація під заголовком "Житомирский могильник. Археологические исследования Житомирской группы курганов" (поряд із додатком до цієї студії під назвою "Альбом рисунков и чертежей, планов и карт..."). Праця одержала позитивні відгуки та доволі широкий резонансний розголос в академічному світі, зокрема, схвальні науково-критичні огляди, що їх оприлюднили авторитетні фахівці: відомий впливовий музеєзнавець, археолог Микола Біляшівський, визнаний археолог Карл Болсуновський та інші знані рецензенти. Це було глибоко наукове дослідження з новаторськими підходами та самостійним поглядом щодо постановки і студіювання різноаспектних фахових специфічних питань, зокрема перспективний учений встановив факт захоронень древлян, за висловом В. Антоновича, у дерев'яних "колодках-гробах".

Говорячи про військову службу, зазначимо, що училище С. Гамченко закінчив зі званням прапорщик і був відправлений до 32-ї піхотної дивізії 11 армійського корпусу, що дислокувався у Рівному. У цьому підрозділі він прослужив на різних посадах до 1904 р. і дійшов до звання капітана. У 1904 р. за поданням Головного Артилерійського управління підполковник артилерії С. Гамченко отримав призначення до м. Сестрорецька (поблизу Петербурга). Окрім професійних обов'язків, вчений викладав у заводській ремісничій школі російську мову. У 1909 р. С. Гамченко у званні полковника артилерії залишив військову службу та повернувся до України. Під час Першої світової війни С. Гамченко в чині "генерала по приказу" служив у Казані на пороховому складі й у 1914–1917 рр. брав участь у розкопках городища Булгар біля м. Казань. Певно, що це було його останнє місце служби. Військова служба стримувала археологічну діяльність, обмежувала участь у розкопках, опрацюванні отриманого матеріалу та представленні його науковій спільноті. Про ці перешкоди улюбленій праці дослідник пише ще в 1893 р. у листі до М. Коробки, інспектора народних училищ Волинської губернії: "ймовірно кину неспокійну службу, яка, по-перше заважає, і, по-друге, – з давніх пір не по душі".

Під час служби на півночі Російської імперії С. Гамченко отримав вищу цивільну освіту – у 1911 р. закінчив Петербурзький археологічний інститут і захистив дисертацію "Дюнні неолітичні стоянки на березі Фінського залива" (1911). Джерелом для дисертаційного дослідження слугували матеріали досліджених ним Сестрорецьких поселень і курганів, розташованих за 27 км. від Петербурга на півдні Карельського перешийка, які він проводив у 1905–1908 рр. У 1908 р. дослідник передав до архіву ІАК рукописи "Дослідження Сестрорецьких курганів" з картами та видами місцевостей і планами розташування курганів, схемами, рисунками знахідок; і "Розкопки на лівобережжі р. Луги – Петропх – Ситенки – Островенки. Археологічне дослідження Ситенських курганів" з видами місцевостей, планами розташування курганів, схемами та рисунками знахідок. Підсумки цих робіт лише частково висвітлені у статтях, що були надруковані в "Записках Русского археологического общества" за 1909 і 1913 рр. Протягом 1909–1913 рр. С. Гамченко за дорученням Імператорської археологічної комісії та Імператорського російського археологічного товариства проводив археологічні дослідження в окремих поселеннях у Бессарабії, Волині, Київщині, Одещині, Поділлі, Херсонщині. Найбільше часу проводив розкопки у центральних і південних теренах України – в басейні р. Південний Буг (у Балтському, Ольгопольському, Брацлавському повітах), де йому поталанило протягом 1909–1913 рр. відкрити 45 пам'яток, більшість із яких належать до трипільської культури. У 1909 р. учений здійснив розкопки (стаціонарні) Немирівського городища скіфської епохи, т. зв. Великих валів, – одного з найбільших городищ на українських просторах. Саме у цей час С. Гамченко обирається членом-співробітником Російського археологічного товариства (1908), а пізніше членом-співробітником Петербурзького археологічного інституту (1913). Після революційних подій у 1918 р. С. Гамченко повернувся до рідного Житомира, де з 19 червня 1919 р. по 1923 р. працював на посаді завідувача відділом (археологічного профілю знань) Волинського науково-дослідного музею. У цей час вчений досліджував навколишні райони Житомира, обстеживши басейн р. Тетерів та її приток – Кам'янки, Гуйви, Гнилоп'яті, Бобровки. Виявив понад 50 місць розташування

ліпної кераміки, відкрив невідомі у науці кургани, особливо безкурганні могильники, поселення корчаківської культури V–VIII ст. Опис цих відкриттів залишив у рукописній праці "Пятилетие археологических исследований Волыни 1919–1923 гг." (Київ, 1924).

У 1923–1927 рр. С. Гамченко був членом і головою Бюро Волинської секції наукових робітників. Упродовж цього часу дослідник науково-практично студіював переважно археологічні "артефакти" трипільської культури в Житомирському, Коростенському й Овруцькому районах Східної Волині (села Липлянина, Бабиничи, Ястребень, Наринськ, Грем'яче, Войцехівка, Колодяжне, Мирополь, Велика Глумча, Народичи й ін.). У 1926 р. С. Гамченко переїхав до Києва, де співпрацював із установами Всеукраїнської академії наук. Зокрема, його було обрано дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК, 1928), дійсним членом Трипільської комісії ВУАК та комісії по дослідженню великокняжого Києва, віце-президентом Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (з 1928) і керівником його археологічного відділу (з 1927). Пленум Комітету пам'яткознавчих студій ВУАК доручив С. Гамченку скласти перспективний план досліджень (січень 1928), в якому, зокрема, він запропонував враховувати фахову підготовку дослідників при отриманні ними відкритих листів, підняв питання про необхідність спеціалізації досліджень за окремими культурами та комплексами в межах певних територій і дав ґрунтовне визначення поняттям "рекогносцировка", "розвідка", "розкопки". У січні 1928 р. учений підготував "Схему археологічних досліджень на Україні", якою передбачалося закріплення археологів за адміністративними округами. Цими пропозиціями було зроблено крок на шляху до об'єднання дослідників старожитностей навколо ВУАК, запроваджено плановість розкопок, розширено тематично й організаційно пам'яткознавчі студії в Україні.

У київський період С. Гамченко керував археологічним загоном, який досліджував трипільські пам'ятки біля сіл Колодяжне (1927), Білий Камінь (1928), Стіна, Печери (1928–1929). Проводив археологічні досліді на садибі Трубецького у Києві (1926–1927), на Ізюмщині (1929–1930), у Тульчині (1929–1930)

тощо. Але, як зазначають С. Кузнєцова та Н. Лінка, у цей період археолог зосереджує свої дослідження у Шепетівському районі (Шепетівка, Славути, сс. Полонне, Лопушня, Шельвова, Бараньє). Брав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції (1927–1930). У 1929 р. С. Гамченко проводив розкопки в Ізюмському районі на Харківщині (села Яремовці та Залимання), де знайшов пам'ятники мезоліту та Київської Русі. Останні розкопки вчений провів у 1930 р. у с. Баглаї Старокостянтинівського повіту (нині – Хмельницька обл.), де досліджував пам'ятки "полів поховань" II–V ст. та на Райковецькому городищі (1931–1932).

Через погіршення здоров'я 29 травня 1931 р. С. Гамченко змушений був написати заяву про вихід на академічну пенсію та переїхати 17 серпня 1931 р. до Житомира. Невирішеність пенсійного питання (вченому відмовили в академічній пенсії на підставі відсутності "достатнього наукового стажу" (!), складні сімейні обставини і підірване здоров'я зробили свою справу. 6 жовтня 1932 р. від туберкульозу кишок Сергій Спиридонович Гамченко пішов у засвіти. Сучасні українські дослідники зробили остаточний висновок: археолог помер він голоду інспірованого більшовиками.

ВЕЛИКІ ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ VS/ТА СЕЛЯНИ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА ЗЛАМІ XIX–XX ст.

*НАДІЯ ТЕМІРОВА
(Вінниця)*

Відштовхуючись від визначення еліти як вищих привілейованих шарів суспільства, що виконують функції розвитку різних ділянок суспільства, її економічний сегмент зламу XIX–XX ст. представлений власниками великих капіталів, які контролювали найбільші матеріальні ресурси та утримували стратегічні позиції в аграрному секторі. Незважаючи на пореформену кризу, у вказаний час зберігався потужний вплив землевласницької еліти через велику концентрацію економічної міцності. Проте статус еліти не обмежується винятково матеріальними ресурсами. Як зауважив В. Липинський, їй має бути притаманне "чуття моральної рівноваги між собою і масами".

Опинившись у вирі модернізаційних перетворень, великі землевласники мусили не лише переорієнтовувати свої господарства й підприємства відповідно до вимог ринку, але й дотримуватися нових соціальних стандартів, які спонукали підтримувати економічну спроможність "своїх" селян. Не прагнучи ідеалізувати дідичів, відзначимо, що значна частка їх не залишалася байдужою до селянських проблем, надаючи не лише фінансову та матеріальну, але й організаційну допомогу.

Деякі землевласники задля фінансової спроможності селян, які здобули особисту свободу, а з нею й необхідність самоорганізації, засновували сільські банки. Наприклад, землевласник Ізюмського повіту Ф. Бантиш у 1862 р. започаткував капітал у розмірі 700 руб., з якого передбачалося видавати позики членам Прелеснянського (Харківська губернія) сільського товариства під 6 % річних. Подібний капітал (30 тис. руб.) залишила колишнім кріпакам княгиня Є. Воронцова на тих же умовах. Заснуванню Сокиринського кредитного союзу (Полтавська губернія) у 1871 р. посприяв Григорій Галаган, який розробив статут товариства і вніс у його касу власні 3 тис. руб. Авторитетність цього об'єднання підтверджує факт надання Державним банком кредиту на його розвиток у сумі 60 тис. руб. Чималі кошти з прибутків сокиринського об'єднання спрямовувались на утримання міського шпиталю, придбання протипожежного спорядження для міста й організацію навчання ремісничій справі в школах. Є. Чикаленко у Перешорах (Херсонська губернія) та Кононівці (Полтавська губернія) надав підтримку місцевим селянам у започаткуванні ощадно-позичкових товариств.

В архівних фондах знаходимо численні свідчення співчутливого ставлення поміщиків до навколишніх селян. Наприклад, землевласник Харківської губернії І. Малиновський і після реформи 1861 р. всіляко їм допомагав, особливо в неврожайні роки. Він сприяв придбанню селянами нових навичок у землеробстві, вивченні ремесел. В окремих листах до приятелів просив надіслати для нього і його селян книги по веденню господарства. Купував нові сільськогосподарські знаряддя, які раніше побачив у німецьких колоністів. Частину тільки-но придбаного реманенту запропонував колишнім кріпакам, так би мовити

в кредит. Ось враження про стосунки селян і великих землевласників О. Беренса, управителя Крутянського маєтку С. Аба-мелек-Лазарєва: "Наш мужик чудово мириться з тим поміщи-ком чи орендарем, який вкладає у справу свою працю, капітал і несе великий ризик і при цьому служить джерелом заробітку для мужика, але не терпить орендаря-спекулянта, який сам не працює і розраховує тільки, що мужик, позбавлений заробітку, змушений буде давати йому за землю скільки він запросить".

У пореформені десятиліття жорстокість епохи панщини поволі зменшувалась, але залишалася величезна диспропорція в земельній власності, що було проблемою уповільненої дії. Показовими є "Основні положення з аграрного питання", схвалені Першим з'їздом уповноважених дворянських товариств: "В економіці країни приватновласницьке господарство, безперечно, необхідне. Воно провідник сільськогосподарського прогресу, воно дає заробітки навколишньому населенню і, володіючи деяким капіталом, або кредитом, виносить на своїх плечах ризик неврожаїв". Такий погляд самих землевласників підтверджувався в реальності.

Є. Чикаленко чимало робив для підвищення культурності господарювання селян. У с. Перешори літо 1892 р. виявилось надзвичайно посушливим. Тоді землевласник завів зневірених селян на власний "чорний пар", у подробицях пояснив його технологію, наслідком якої стала вогка земля у люту посуху. Згодом він написав популярну брошуру, яку дозволили до друку тільки через п'ять років, адже виконана була українською мовою. Усю орну землю Євген Харлампійович розділив на шість клинів, на кожному з яких застосовувалась 4-пільна сівозміна. Використання молотарки й знарядь для очищення зерна дозволяло отримувати насіння високої якості. Частину ріллі він здавав в оренду навколишнім селянам ділянками по 10 дес. на умовах третини врожаю. Після впровадження запропонованих Є. Чикаленком новачій ефективність хазяювання перешорських селян помітно виросла. Свідчення цьому – відсутність недоїмок за ними.

Позитивний вплив великого господарства на селянське проявлявся, зокрема, в поширенні досконалішого реманенту. Господар Перешор давав у користування навколишнім селянам

рядову сівалку, до якої приставлявся службовець із маєтку, а також новопридбану техніку американського виробництва. Красномовне свідчення з Подільської губернії: "Селяни не без інтересу стежать за рухом техніки у землевласників, дістають в економіях покращене зерно для посіву, злучають свою худобу з гарними плідниками, сіють траву, але в масі селянство вперте у старій вірі". Селяни купували у поміщиків добірний насінневий матеріал. Іноді вони обмінювали своє зерно на краще із великого землевласницького господарства і сплачували різницю. Наприклад, селяни Зеленківського маєтку Журовського (Уманський повіт Київської губернії) навколишні з поміщицькими поля засівали високими сортами зерна. Практикувалося також поліпшення породи селянської худоби племінною. Ця послуга надавалася або безкоштовно, або за невелику платню.

Практичність, знання економічної кон'юнктури, вміння прораховувати наслідки господарської діяльності – риси, притаманні найбільш просунутій економічно частині великих землевласників – особливого значення набували в умовах модернізації, яку переживала Україна на межі XIX–XX ст. З погляду економічного прогресу великі землевласницькі економії виступали провідниками нових методів господарювання, втягуючи до своєї орбіти селянські господарства. Ті ж, які опинялися на маргінесі, стрімко втрачали позиції. Майбутнє належало підприємцям-аграріям новаторського складу мислення й характеру, проте реальність дуже скоро виявилась інакшою.

ФУНКЦІОНЕРИ ТА ПОЛІТИЧНІ АКТИВІСТИ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ ПОЧАТКУ XX ст.: ПРОТОЕЛІТА?

*ОЛЕКСАНДР ФЕДЬКОВ
(Кам'янець-Подільський)*

У дослідженні проблеми української еліти XIX–XXI ст. важливим є питання про те, наскільки діячі політичних організацій можуть вважатися частиною спільноти, яка володіє певними прикметними рисами та реалізує політику держави або впливає на неї. Особливо воно контрверсійне щодо українських

радикальних, соціалістичних і націоналістичних партій та спілок, а також ліволіберальних організацій імперської доби. Адже не маючи своєї держави, вони прагнули впливати на чужі уряди, щоб останні здійснили корекцію своєї державної політики в сферах політичній, соціально-економічній, духовно-культурній в інтересах українців.

Суспільно-політичне життя українських губерній перебувало під потужним впливом російських політичних організацій, які набули значного поширення. Соціалістичні (Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП), Партія соціалістів-революціонерів (ПСР), анархістські групи та ін.), ліберальні (Конституційно-демократична партія (КДП), "Союз 17 Октября" та ін.) та консервативно-монархічні ("Союз русского народа" (СРН), "Союз русских людей" (СРЛ), Монархічна партія та ін.) політичні партії та спілки були чисельнішими та впливовішими й залучали до своїх лав мешканців Наддніпрянської України, впливали на українські національні політичні організації. Водночас, діячі національних політичних партій прагнули вносити корективи у політичну тактику та стратегію загальноімперських політичних організацій. Функціонери та активісти політичних організацій впливали на політику російської держави і, різною мірою, це їм вдавалося.

Зазначена проблема досліджувалася низкою українських і зарубіжних вчених (О. Висоцький, І. Гирич, В. Головченко, Т. Гунчак, М. Кармазіна, Г. Касьянов, В. Колісник, Ю. Лавров, А. Павко, В. Солдатенко, В. Стрілець, Ф. Турченко, О. Федьков та ін.). Водночас, вона й надалі потребує наукового аналізу, оскільки не знайшла завершення у вигляді спеціальних досліджень.

Спробуємо на прикладі діячів Української соціал-демократичної спілки (УСД Спілка, УСДС, Спілка) розглянути питання їхньої приналежності до еліти. Для початку з'ясуємо, до якої групи марксистських організацій належала ця організація, враховуючи наступні критерії: 1) пріоритети у розв'язанні соціальних і національних проблем і 2) принципи партійного будівництва. На основі розробленої нами класифікації можемо стверджувати, що УСДС належала до інтернаціональних соціал-демократичних організацій, які обстоювали збереження російської централізованої держави в майбутньому та побудову

в ній соціалістичного ладу, за якого реалізується усупільнення засобів виробництва, ліквідуються соціальні класи, а, отже – соціальний і національний гніт. У питаннях партійного будівництва інтернаціоналісти виступали прихильниками створення єдиної, централізованої соціал-демократичної партії, в якій на засадах автономії діяли б національні секції. Інтернаціональні марксистські організації мали полінаціональний склад партійців. Зазначені ознаки повністю притаманні Спілці.

Використовуючи можливості просопографічного підходу, спробуємо з'ясувати, чи можна зарахувати провідників УСДС до української еліти. До складу керівного органу УСД Спілки (Головного комітету) в 1905–1907 рр. входило щонайменше тринадцять осіб – українці, євреї, росіяни і один поляк. За браком їхніх біографічних досліджень, ми не можемо описати життєві траєкторії кожного з них та оцінити діяльність на предмет суспільної значимості. Проте аналіз окремих біографій уможливить зробити певні висновки та узагальнення.

Головним ініціатором створення УСДС був Мар'ян Меленевський. На початку ХХ ст. він вважав головним завданням соціал-демократії в Російській імперії добитися повалення самодержавства та побудову соціалістичного ладу, при якому не буде соціальних і національних суперечностей. З'ясовуючи причини розколу РУП на межі 1904 і 1905 р., він зазначав, що не "національно-програмові", а "загально-революційні організаційно-тактичні питання" його зумовили. Українська Спілка лише місяць проіснувала як самостійна соціал-демократична група (31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р.) – 2 (15 лютого) 1905 р.), а надалі увійшла на автономних правах до складу РСДРП. Здобутками цієї організації стали захист соціальних інтересів робітників і селян українських губерній у добу революції 1905–1907 рр., обрання 5 депутатів до II Державної Думи Російської імперії, протидія репресивним заходам російського самодержавства, зокрема й у період реакції.

Після припинення існування УСД Спілки продовжив політичну діяльність. На початку Першої світової війни М. Меленевський (разом із О. Скоропис-Йолтуховським) перебував у Лондоні, де брав участь в Українському комітеті Дж. Рафаловича, що ставив за мету ознайомити європейську громадськість із

українським питанням. На початку серпня 1914 р. приєднався до Союзу визволення України та підготував відозву "До громадської думки Європи", в якій наголошував на міжнародному контексті українського питання. У ньому автор висловив думки, суголосні сучасності. "Європа доти не прийде до сили, – писав М. Меленевський, – доки не буде вільна від грози інвазії царизму, доки не буде певна своїх культурних надбань, доки на широких степах України не повстане забороло проти Росії" . Діяч підготував звернення до румунського, до болгарського, до турецького народів, в яких висловлював аргументи на користь існування майбутньої незалежної Української держави. СВУ отримав підтримку уряду Австро-Угорщини та створив свої представництва в низці країн. М. Меленевський провадив активну діяльність у Туреччині, налагодивши зв'язки з урядовими чинниками цієї країни (міністром оборони Енвер-пашою та міністром внутрішніх справ Талаат-беєм), а також Німеччини та Австро-Угорщини. Турецькі посадовці визнавали необхідність визволення українців з-під російського поневолення. Щоправда авантюрна спроба зорганізувати "турецько-українську мілітарну кооперацію" з метою висадки десанту на Чорноморському узбережжі в районі Одеси та Кубані, щоб викликати повстання козаків і Чорноморської ескадри та інспірації революції залишилися нереалізованими. Ця діяльність М. Меленевського мала важливе значення для постановки на порядок денний і розв'язання українського питання в майбутньому.

М. Меленевський не брав активної участі в національній революції 1917–1921 рр. Під впливом радянської пропаганди та лібералізації комуністичного режиму в УСРР (НЕП, українізація, діяльність націонал-комуністичних партійних організацій), він орієнтовно у 1924 р. повернувся в радянську Україну, працював у Держплані УСРР та інших установах. У 1938 р. загинув у сталінських застінках. Отже, бажання бути з українським народом, працювати на його благо зумовили повернення М. Меленевського в УСРР і призвело до трагічної розв'язки.

Ще одним діячем УСДС був С. Завадський. Він народився 1879 р. в с. Мошки Волинської губернії. Але вже в цьому питанні факти про його біографію розходяться. У протоколі допиту студента юридичного факультету Університету Св. Володи-

мира С. Завадського, заарештованого у жовтні 1906 р., останній, відповідаючи на стандартні запитання жандарма, відповідав, що він поляк, дворянин. Проте в автобіографії, написаній, очевидно, наприкінці 1920-х рр., він інформував, що є українцем, сином офіцера-кantonіста, походить з селян. Ця інформація знайшла відображення в довіднику "Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльнопереселенцев". Така метаморфоза пояснювалася тим, що більшовицька влада нещадно ставилася до пануючих класів, тож С. Завадський вирішив "дистанціюватися" від колись привілейованої соціальної групи. Водночас, в добу українізації 1920–1930-х рр. комуністична влада сприяла представникам корінних націй, відтак С. Завадський, який нещодавно повернувся в УСРР, міг сподіватися на певний кар'єрний ріст.

За участь в Спільці, присудом Київської судової палати від 1 лютого 1908 р. засуджений до заслання на поселення в Карапчанську вол., Кіренського пов. Іркутської губ. Щоб заробити на прожиття – рибалив, займався мисливством, працював прикажчиком, перебивався тимчасовими заробітками. Через деякий час перебрався в м. Іркутськ, де працював в конторі Зінгера, помічником присяжного повіреного. Згодом працював в конторі товариства "Самообразование", надавав уроки та юридичні консультації. Тоді ж деякий час брав участь у гуртку на платформі "війна війні" (припинив існування через провокацію). Змушений перебратися в м. Читу, де з березня 1906 р. працював інструктором з кооперації в Забайкальському союзі кооператорів. У 1916 р. він заарештований за участь у з'їзді делегатів соціал-демократичних організацій Східного Сибіру в Читі. З початком Лютневої демократичної революції 1917 р. став членом Читинського комітету меншовиків. Згодом увійшов від кооперації в Читинський комітет суспільної безпеки. У квітні обраний заступником Забайкальського обласного комісара, а з серпня виконував обов'язки обласного комісара. У грудні 1917 р. із представників соціалістичних партій створена Народна Рада – верховний орган Забайкалля, куди увійшов і С. Завадський. Його обрали комісаром з внутрішніх справ. У жовтні 1920 р. він член уряду Далекосхідної республіки (ДСР) – міністр юстиції, згодом – міністр продовольства. Після

скликання Установчих зборів Далекого Сходу, до якого входили "праві соціалісти", він – до січня 1922 р. Голова вищого касаційного суду ДСР. У січні 1922 р. вступив у РКП (б). В липні 1923 р. виїхав в УСРР, де до березня 1924 р. працював завідувачем продовольчим відділом українського торгового представництва Центросоюзу в Харкові. З кінця березня 1924 р. працював заступником завідувача контори Держторгу. Згодом повернувся в Харків, де працював завідувачем адвокатської контори, адвокатом.

Отже, дослідження життєписів провідників УСДС – інтернаціоналістичної соціал-демократичної організації, яка мала значний вплив в українських губерніях на початку ХХ ст. засвідчило, що в умовах відсутності української держави в 1920–1930-х рр. вони перетворилися з партійних функціонерів політичної організації в партійних і радянських функціонерів різного рівня.

SŁUGA BOŻY KS. STANISŁAW SZULMIŃSKI – NIEZNANY BOHATER KAMIENIECKIEJ ZIEMI

*PRZEMYSŁAW KRAKOWCZYK
(Konstancin-Jeziorna)*

Ukraina może chlubić się wieloma wspaniałymi postaciami. Wielu z nich zapisało się złotymi zgłoskami na kartach historii. Są jednak i tacy, którzy wydają się być zapomniani i którym zbyt mało czasu poświęca się w refleksji naukowej. Do grona tych wielkich postaci pochodzących z Kamieńca Podolskiego możemy zaliczyć rodzinę Szulmińskich, którzy w ubiegłym roku zostali upamiętnieni nazwą jednej z ulic Kamieńca. Moje wystąpienie chciałbym poświęcić pierworodnemu synowi Aleksandra Szulmińskiego (1861–1944), Stanisławowi, chociaż na pamięć i uznanie zasługuje cała rodzina, tak bardzo zasłużona dla niepodległości i suwerenności Ukrainy.

Ks. Stanisław Szulmiński SAC, urodzony 10 lipca 1894 roku w Odessie, był postacią niezwykłą w historii Kościoła katolickiego, zarówno pod względem swojego zaangażowania duszpasterskiego, jak i działalności ekumenicznej. Wychowywał się w rodzinie nau-

czyciela i społecznika Aleksandra Szulmińskiego i Heleny z domu Wyhowskiej, co ukształtowało jego wczesne zrozumienie kultury i edukacji. Od roku 1905 mieszkał w Kamieńcu Podolskim w kamienicy przy placu Świętej Trójcy. Jego rodzice byli patriotami: miłowali swoją małą ojczyznę – Podole.

Edukację seminaryjną rozpoczął w Żytomierzu, a po rewolucji październikowej w 1919 roku przeniósł się do Tarnowa, gdzie kontynuował studia teologiczne. Święcenia kapłańskie otrzymał 8 lipca 1923 roku. Jego zainteresowania naukowe skupiały się na orientalistyce oraz teologii prawosławnej, co później znalazło odzwierciedlenie w jego pracy akademickiej i duszpasterskiej. Po święceniach poprosił swojego biskupa Piotra Mańkowskiego o możliwość powrotu na swoje ukochane Podole. Chciał pracować jako kapłan wśród ludności, którą tak bardzo miłował. Miał pełną świadomość z jak wielkim ryzykiem wiąże się ta jego decyzja. Pomimo to był gotów poświęcić swoje życie, aby ratować dusze pozbawione nadziei i Boga.

Tymczasem biskup kieruje go na dalsze studia z zakresu teologii porównawczej na Uniwersytet Lubelski. Tutaj dał się poznać jako propagator idei pojednania pomiędzy prawosławnymi a katolikami. Tę ideę będzie rozwijał przez całe swoje życie. Po ukończeniu studiów podejmuje pracę wychowawcy i nauczyciela akademickiego w Wyższym Seminarium Duchownym w Łucku.

Po wstąpieniu do zgromadzenia pallotynów w 1928 roku, ks. Szulmiński zastąpił jako ceniony spowiednik i wykładowca. Jego pasją stało się dążenie do pojednania między Kościołem katolickim a prawosławnym, co zaowocowało organizacją Apostolatu Pojednania. Ta działalność miała na celu promowanie jedności chrześcijańskiej poprzez dialog i współpracę. Stanisław był daleki od idei nawracania na siłę lub prowadzenia dialogu za cenę porzucenia własnej tradycji czy ustępstw w kwestii dogmatów wiary. Szulmiński był pionierem w rozumieniu ekumenizmu jako duchowego i mentalnego przemieniania samego siebie „celem nabycia ducha jedności i zgodliwości”. Samowychowanie do pojednania uczynił on kluczem do budowania przyszłości pomimo niełatwej przeszłości.

Idąc w ślady swojego ojca, na miarę własnych możliwości, organizował fundusze, aby umożliwić niezamożnej młodzieży ukraińskiej studia uniwersyteckie. Jego idee pomocy materialnej dla

mieszkańców Ukrainy kontynuują pąty przez Pomost im. ks. Stanisława Szulmińskiego.

Wybuch II wojny światowej we wrześniu 1939 roku zastał ks. Stanisława Szulmińskiego w Warszawie. Podjął on decyzję o powrocie do swojej nowej parafii w Okopach Świętej Trójcy, położonej na pograniczu Polski, Rumunii i ZSRR. 24 października 1939 roku, w trakcie podróży, został aresztowany przez NKWD w Nowogródku. Jego kapłańska sutanna stała się dla sowieckich władz dowodem na jego przynależność do „antyrewolucyjnej organizacji” jak określili zgromadzenie pąty enkawudziści. Osadzono go w więzieniu, gdzie rozpoczęło się brutalne śledztwo.

Po rocznym śledztwie ks. Szulmiński został skazany na pięć lat ciężkich prac w łagrze i deportowany do Uchty w Republice Komi w ZSRR. Warunki życia w obozie były ekstremalnie trudne, a więźniowie cierpieli z powodu zimna, głodu i brutalnego traktowania. Pomimo tych warunków, ks. Szulmiński służył współwięźniom jako kapelan, wspierając ich duchowo i emocjonalnie. Zyskał szacunek i uznanie nie tylko wśród współwięźniów, ale także u strażników. Jego postawa była świadectwem niezłomnej wiary i oddania Bogu.

W obozie Stanisław Szulmiński dał się poznać jako człowiek niezwyklej odwagi i poświęcenia. Pomagał współwięźniom, dzieląc się z nimi skromnymi racjami żywnościowymi, organizując wspólne modlitwy i wspierając duchowo oraz medycznie, był bowiem z wykształcenia felczerem. Jego postawa była źródłem otuchy i nadziei dla wielu więźniów, którzy znajdowali się w ekstremalnie trudnych warunkach.

Kiedy w sierpniu 1941, po podpisaniu układu Sikorski-Majski, obywatele polscy zostali objęci amnestią i mogli ruszyć na zachód w nowo utworzonym 2 Korpusie Armii Polskiej na Wschodzie pod dowództwem generała Andersa, władze gułagu zlekceważyły te rozkazy. Stanisław Szulmiński razem z Franciszkiem Wilkiem podjęli nierówną walkę z dowództwem gułagu żądając natychmiastowego uwolnienia polskich jeńców wojennych. To ryzykowne działanie przyniosło pozytywny efekt. W listopadzie 1941 blisko 1,5 tysiąca polskich obywateli opuściło Uchtę ruszając w drogę na front zachodni. Szulmiński i Wilk zostali zatrzymani i przeniesieni do innego obozu.

Ks. Stanisław Szulmiński zmarł w nocy 27 listopada 1941 roku w łagrze w Uchcie. Okoliczności jego śmierci nie zostały w pełni wyjaśnione, jednak jest jasne, że jego życie zakończyło się w wyniku nieludzkich warunków i wycieńczenia. Jego śmierć przypieczętowała jego męczeństwo, a pamięć o jego ofierze przetrwała w sercach tych, którzy go znali i tych, którzy poznali jego historię po latach.

Niezwykłe świadectwa życia ks. Szulmińskiego w łagrze pozostawił m.in. Abraham Zak, żydowski pisarz i poeta, który również był więźniem w Uchcie. W swoich pamiętnikach Zak określił ks. Szulmińskiego jako „krystalicznego człowieka” i przyjaciela wszystkich. Takie relacje podkreślają głęboką duchowość i humanitaryzm ks. Szulmińskiego, który mimo prześladowań zachował wierność swoim przekonaniom i misji. Od roku 2003 trwa proces beatyfikacyjny sługi Bożego ks. Stanisława Szulmińskiego. Akta sprawy zostały przekazane do Stolicy Apostolskiej i czekamy na pozytywne rozpatrzenie tej sprawy przez Watykan.

Uważam, że społeczność Podola, a szczególnie mieszkańcy Kamieńca Podolskiego, mogą być dumni ze swego rodaka, który całym sercem miłował swoją małą ojczyznę, tęsknił za nią i za wszelką cenę chciał służyć jej mieszkańcom. Postać ks. Szulmińskiego pozostaje aktualna do dziś zwłaszcza w kontekście pojednania polsko-ukraińskiego, którego ks. Stanisław może być patronem i orędownikiem.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Біла Катерина – доктор філософії, молодший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Блануца Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Блідарі Максим – магістр історії, аспірант Державного університету Молдови (Кишинів, Республіка Молдова)

Боровець Іван – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Вацук Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Вирський Дмитро – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Гончар Ольга – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Дандара Віорел – магістр історії, аспірант Державного університету Молдови (Кишинів, Республіка Молдова)

Олександр Завальнюк – доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Калуцький Сергій – кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)

Константінов Валентин – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії Академії наук Молдови (Кишинів, Республіка Молдова)

Краковчик Пшемислав – доктор історичних наук, директор Інституту Паллотті (Констанцин-Єзьорна, Польща)

Степанков Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанков Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанчук Юрій – доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)

Темірова Надія – доктор історичних наук, професор Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

Федьков Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

ЗМІСТ

Програма	5
Катерина Біла (<i>Київ, Україна</i>) Мирові посередники як представники правлячих еліт: до питання модернізації селянського управління	8
Андрій Блануца (<i>Київ, Україна</i>) Шляхта і князі під час московсько-литовських воєн кінця XV – першої третини XVI ст. Дилема вибору: московська деспотія чи литовський лібералізм	13
Іван Боровець (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Словацька державна ідея у політичному світогляді Фердинанда Дюрчанського	18
Дмитро Ващук (<i>Київ, Україна</i>) Формування правової культури української шляхти у другій половині XV – першій третині XVI ст.	22
Дмитро Вирський (<i>Київ, Україна</i>) Про революційну аристократію (концепт шляхетської революції)	23
Ольга Гончар (<i>Київ, Україна</i>) Творці величі Романових: українська еліта в Російській імперії	27
Віорел Дандара (<i>Кишинів, Республіка Молдова</i>) Великий логофет – емблематична фігура еліт середньовічного румунського суспільства	30
Олександр Завальнюк (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Олександр Шульмінський – представник Кам'янець-Подільської еліти початку XX ст.	34
Сергій Калущий (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Античні давньогрецькі основи концепції "національної аристократії" В'ячеслава Липинського	38
Валентин Константінов, Максим Блідарі (<i>Кишинів, Республіка Молдова</i>) Судовництво та формування політичних еліт у Молдові в XIV–XVI ст.	43

Валерій Степанков (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Від програми самостійної України до ягеллонської ідеї федералізму: гадяцький варіант "термідору" та його провал (1657–1658 pp.)	47
Віталій Степанков (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Згубні наслідки Гадяцького договору для завершення формування політичної еліти України (1658–1660 pp.)	53
Юрій Степанчук (<i>Вінниця, Україна</i>) Життєвий і творчий шлях видатного археолога Сергія Гамченка	58
Надія Темірова (<i>Вінниця, Україна</i>) Великі землевласники vs/та селяни в умовах модернізації на зламі XIX–XX ст.	63
Олександр Федьков (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Функціонери та політичні активісти Української соціал- демократичної спілки початку XX ст.: протоеліта?	66
Przemysław Krakowczyk (<i>Konstancin-Jeziorna, Polska</i>) Sługa Boży ks. Stanisław Szulmiński – nieznany bohater kamienieckiej ziemi	71
Інформація про авторів	75

Наукове видання

**IV Всеукраїнська наукова конференція
“Від аристократії до еліти:
домодерні та модерні ідентичності,
ієрархії та середовище правлячої верстви”**

Програма та матеріали

м. Кам'янець-Подільський, 24 травня 2024 р.

Відповідальний редактор

Сергій Калуцький

Оригінал-макет

Світлана Блащук

Підписано до друку 19.08.2024 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 4,2.

Наклад 300 прим. Зам. 22. 2024 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виговлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

IV Всеукраїнська наукова конференція “Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви”: Програма та матеріали. Кам’янець-Подільський, 24 травня 2024 р. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2024. 80 с.

У збірнику тез за підсумками конференції висвітлено питання правової культури української шляхти, вибору її представниками підданства між великими литовськими князями і московським царями у другій половині XV – першій третині XVI ст.; зроблено спробу з’ясувати соціальну базу середньовічної молдавської аристократії, роль великих логофетів у румунському суспільстві. Проаналізовано розробку Ю. Немиричем програми створення самостійної держави України, причини невдачі реалізації останньої, негативні наслідки Гадяцького договору для завершення формування її політичної еліти. З’ясовано роль українських правлячих кіл у становленні Російської імперії, місце мирових посередників як владної верстви у реформуванні селянського управління, вплив великих землевласників на процеси модернізації на зламі XIX–XX ст. Висвітлено сутність концепту шляхетської революції, розкрито давньогрецькі основи концепції “національної аристократії” В. Липинського, подано низку біограм представників політичної/національної еліти України, Польщі, Словаччини.

УДК 94(477):[303.684+316.343-058.12]001.4